

Political Currents and Spatial Patterns of Political Development in Iran: A Huntingtonian Reading of the Performance of Fundamentalists and Reformists (1400-1500)

Jassim Hamid¹ , Ali Mohseni Moshtaghin² , Ali Shirkhani³

¹ PhD student, Department of Political Science, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email:

jasemhamid95@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Political Science, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email:

qom@cms.iau.ir

³ Associate Professor, Department of Political Science, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email:

qom455@cms.iau.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:

Date Received: 2025-05-01

Date Revised: 2025-07-29

Date Accepted: 2025-09-30

Date Published: 2026-01-22

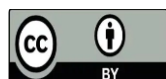
Keywords:

Parties political
development
fundamentalist reformist
s 'Samuel Huntington
model

Abstract

Based on Samuel Huntington's framework, political development requires a balance between institution-building, elite professionalization, and the management of participation. In post-revolutionary Iran, the two main currents of principlists and reformists have played significant roles in this process. Principlists, emphasizing the stability of existing institutions, revolutionary values, and controlled participation, have primarily focused on strengthening formal structures and maintaining political order. In contrast, reformists, with more open approaches, have emphasized expanding social participation, increasing transparency, and enhancing institutional flexibility—though they have faced structural and institutional constraints. The research hypothesis suggests that while both currents have generally accepted most elements of Huntington's model in theory, reformists align more closely with it, particularly in areas such as political participation, civil society, and political culture. Principlists, while addressing development, have prioritized institutional preservation and traditional values. Thus, within the Iranian context (2005–2021), reformists appear more compatible with Huntington's model of political development.

How to cite: Hamid Jasem, Mohseni-Moshtaghin Ali, and Shirkhani Ali. (2025). Political Currents and Spatial Patterns of Political Development in Iran: A Huntingtonian Reading of the Performance of Principlists and Reformists (2005–2021). *Geography and Regional Planning*, 15(61). 298-319. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.572470.4409>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.572470.4409>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

Based on Samuel Huntington's theoretical framework, which posits that political development requires a balanced relationship between institutionalization, elite professionalization, and political participation, this research seeks to examine the role of Iran's two main political currents—the Principlists and the Reformists—in shaping the country's political development from 2005 to 2021. The core issue is how the divergent approaches of these two currents, in managing state-society relations, structuring political institutions, and regulating public participation, have impacted the trajectory of political stability, institutional effectiveness, and social cohesion in Iran. This study aims to provide a systematic, long-term analysis to clarify whether and how the performance of these currents has aligned with or diverged from the conditions Huntington identified for sustainable political development.

Methodology

The research methodology is descriptive-analytical and comparative in nature. It employs a documentary (library) approach for data collection, systematically gathering and analyzing materials from various sources including books, academic articles, official documents, and other relevant texts. This method facilitates a comprehensive examination of the roles of Principlist and Reformist currents by describing their characteristics, analyzing their impacts on political development, and comparing their performance against the theoretical benchmarks of Samuel Huntington's model over the specified timeframe (2005-2021).

Results and Discussion

Based on Samuel Huntington's theoretical framework, which posits that sustainable political development requires a balance between institutionalization, elite capacity,

and political participation, this research employs a comparative analytical and descriptive methodology to examine the roles of Iran's two main political currents—Principlists (Uṣūlgarāyān) and Reformists (Iṣlāḥṭalabān)—in shaping the country's political development from 2005 to 2021. Utilizing a documentary (library-based) approach, the study analyzes how the Principlist current, emphasizing revolutionary values, institutional stability, and controlled participation, contrasts with the Reformist current's focus on expanding social participation, institutional flexibility, and political openness. The central hypothesis is that while both currents have theoretically engaged with elements of Huntington's model, the Reformists' discourse aligns more closely with its emphasis on participation and pluralism, whereas the Principlists' approach prioritizes institutional preservation and order. The comparative analysis aims to determine the extent to which the performance of each current has contributed to or hindered the balanced political development envisioned in Huntington's model within the specific context of the Islamic Republic of Iran.

Conclusion

In today's world, development is often equated with economic progress, while political development—a contested concept with Western roots—remains a critical historical concern in transitional societies like Iran. Neglecting it risks regression. Applying Huntington's theory, Iran's political transition involves factionalization and institutionalization. The Principlist discourse (2005–2013), rooted in revolutionary ideals and justice-oriented populism, redefined political development as popular mobilization within Islamic values, contrasting sharply with the Reformists' focus on civil society and political pluralism under Khatami. Despite Rouhani's administration prioritizing economic efficiency and international engagement post-2013, its inattention to deepening political participation and intermediary institutions weakened public trust and created

space for Principlist resurgence. Huntington warns that weak institutions cannot manage participatory demands; thus, Iran's future hinges on balancing institutional capacity

with genuine political openness, as mere reliance on electoral mechanics without substantive political development jeopardizes long-term stability.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and

interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۱۱۲

Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

جریان‌های سیاسی و الگوهای فضایی توسعه سیاسی در ایران: خوانشی هانتینگتونی از عملکرد اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان (۱۳۸۴-۱۴۰۰)

جاسم حمید^۱، علی محسنی مشتقین^۲✉، علی شیرخانی^۳

۱ دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: jasemhamid95@gmail.com

۲ استادیار گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: qom@cms.iau.ir

۳ دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران. رایانامه: qom455@cms.iau.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	بر اساس چارچوب نظری ساموئل هانتینگتون، توسعه سیاسی مستلزم تعادلی میان نهادسازی، حرفه‌ای‌شدن نخبگان و مدیریت مشارکت است. در ایران پس از انقلاب، دو جریان اصلی اصول‌گرا و اصلاح‌طلب نقش‌های مهمی در این فرایند ایفا کرده‌اند. اصول‌گرایان، با تأکید بر ثبات نهادهای موجود، ارزش‌های انقلابی و مشارکت کنترل‌شده، عمدتاً بر تقویت ساختارهای رسمی و حفظ نظم سیاسی متمرکز بوده‌اند. در مقابل، اصلاح‌طلبان، با رویکردی بازتر، بر گسترش مشارکت اجتماعی، افزایش شفافیت و انعطاف‌پذیری نهادی تأکید کرده‌اند - اگرچه با محدودیت‌های ساختاری و نهادی مواجه بوده‌اند. فرضیه تحقیق نشان می‌دهد که هر دو جریان به‌طور کلی اکثر مؤلفه‌های مدل هانتینگتون را در سطح نظری پذیرفته‌اند، اما اصلاح‌طلبان به ویژه در حوزه‌هایی مانند مشارکت سیاسی، جامعه مدنی و فرهنگ سیاسی، هم‌خوانی بیشتری با آن دارند. اصول‌گرایان، اگرچه به توسعه پرداخته‌اند، اما اولویت را به حفظ نهادها و ارزش‌های سنتی داده‌اند. بنابراین، در چارچوب ایرانی (۱۳۸۴-۱۴۰۰)، اصلاح‌طلبان با الگوی توسعه سیاسی هانتینگتون سازگارتر به نظر می‌رسند.
کلیدواژه‌ها: احزاب توسعه سیاسی اصول‌گر اصلاح طلب مدل ساموئل هانتینگتون	

استناد: جاسمی، حمید؛ محسنی مشتقین، علی، و شیرخانی، علی. (۱۴۰۴). جریان‌های سیاسی و الگوهای فضایی توسعه سیاسی در ایران: خوانشی

هانتینگتونی از عملکرد اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان (۱۳۸۴-۱۴۰۰). *جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۵ (۶۱): ۲۹۸-۳۱۹. DOI:

10.22034/jgeoq.2026.572470.4409

© نویسندگان.

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

مقدمه

در طول سال‌های اخیر، تجربه سیاسی ایران نشان داده است که جریان‌های مختلف سیاسی، به‌ویژه اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان، نقش مهمی در تعیین مسیر تحولات سیاسی و اجتماعی کشور ایفا کرده‌اند. این واقعیت موجب ایجاد دغدغه‌ای جدی در میان پژوهشگران و تحلیلگران سیاسی شده است که چگونه تفاوت رویکردها و عملکرد این جریان‌ها، بر کیفیت مدیریت نهادها، مشارکت عمومی و ثبات سیاسی تأثیر گذاشته است. یکی از انگیزه‌های اصلی انتخاب این موضوع، مشاهده نوسان‌های قابل توجه در میزان مشارکت سیاسی، تغییرات در سطح اعتماد عمومی به نهادها و اختلافات فزاینده میان جریان‌های سیاسی در بازه‌های زمانی مختلف بوده است. پژوهش‌های موجود نشان می‌دهند که هر جریان سیاسی به شیوه‌ای متفاوت با جامعه و نهادها تعامل داشته و این تعامل، پیامدهای ملموسی بر روند توسعه سیاسی و شکل‌گیری هنجارهای اجتماعی به جای گذاشته است. با این حال، بسیاری از مطالعات محدود به تحلیل‌های موردی، گزارش‌های خبری یا بررسی‌های کوتاه‌مدت هستند و کمتر به بررسی بلندمدت و جامع عملکرد جریان‌ها در راستای توسعه سیاسی پرداخته‌اند. این خلأ علمی، انگیزه‌ای برای پرداختن به موضوع فراهم کرده است تا با تمرکز بر بازه زمانی مشخص و شناسایی نقش نسبی هر جریان در فرآیندهای سیاسی، تصویری روشن‌تر از تحولات سیاسی کشور ارائه شود. دغدغه دیگر ناشی از عدم شفافیت اطلاعات موجود و پراکندگی منابع است؛ بسیاری از داده‌ها و مشاهدات تجربی درباره فعالیت جریان‌ها، نقش آن‌ها در نهادهای اجرایی و تأثیرشان بر مشارکت عمومی در منابع مختلف متفرق و بعضاً ناقص است. این شرایط باعث شد تا ضرورت یک پژوهش منسجم که اطلاعات تجربی و تاریخی را در یک چارچوب تحلیلی گردآوری کند، بیش از پیش احساس شود. انگیزه دیگری که انتخاب این موضوع را توجیه می‌کند، پرسش‌های مرتبط با ثبات سیاسی و آینده توسعه سیاسی ایران است؛ تجربه‌های گذشته نشان داده است که رفتار جریان‌ها در سطوح مختلف قدرت و سیاست‌گذاری، تأثیر مستقیم بر احساس مشروعیت، اعتماد عمومی و سطح مشارکت مردم داشته است و بنابراین تحلیل دقیق این رفتارها می‌تواند به فهم بهتر مسیر تحولات سیاسی کمک کند. علاوه بر آن، علاقه شخصی به مطالعه تعامل میان جریان‌های سیاسی، جامعه مدنی و نهادهای حکومتی نیز یکی از دلایل انتخاب موضوع بوده است، زیرا بررسی نحوه مواجهه جریان‌ها با چالش‌های سیاسی و اجتماعی، زمینه‌ساز درک عمیق‌تر از روندهای تحولی در ایران است. در مجموع، دغدغه اصلی پژوهشگر از انتخاب این موضوع، پیگیری این پرسش کلیدی است که چگونه جریان‌های اصلی سیاسی در ایران، در طول سال‌های اخیر و در شرایط متفاوت سیاسی و اجتماعی، بر روند توسعه سیاسی کشور تأثیر گذاشته‌اند و چه پیامدهایی برای ثبات و انسجام سیاسی و اجتماعی به همراه داشته‌اند. این دغدغه و انگیزه، مبنای اصلی ادامه پژوهش و جمع‌آوری شواهد و اطلاعات تجربی به منظور ارائه تحلیلی جامع از نقش جریان‌های اصول‌گرا و اصلاح‌طلب در ایران را تشکیل می‌دهد. در پژوهش حاضر به بررسی نقش جریان‌های اصول‌گرایان و اصلاح‌طلبان در توسعه جمهوری اسلامی ایران بر اساس مدل ساموئل هانتینگتون ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ می‌پردازیم.

چارچوب نظری

الگوی توسعه سیاسی هانتینگتون

توسعه را باید برحسب پیشرفت به سوی اهداف رفاهی نظیر کاهش فقر، بیکاری و نابرابری تعریف کنیم. به طور کلی توسعه جریانی است که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی-اجتماعی را به همراه دارد. توسعه علاوه بر اینکه بهبود میزان تولید و درآمد را دربردارد، شامل دگرگونی‌های اساسی در ساختارهای نهادی، اجتماعی-اداری و همچنین ایستارها و دیدگاه‌های عمومی مردم است. هانتینگتون در نقد توسعه‌گرایی کلاسیک معتقد است که جریان فرآیند توسعه سیاسی، نباید آن را متوقف بر توسعه اقتصادی دانست، آن‌گونه که در اندیشه امریکایی، زنجیره توسعه سیاسی چنین تصور می‌شود که یاری اقتصادی، رشد اقتصادی را به پیش می‌برد و رشد اقتصادی، استواری سیاسی را تقویت می‌کند. این جزم‌نگاری در قوانین مربوط به کمک‌های خارجی و از آن مهم‌تر، در اندیشه کارگزاران دولتی و غیر دولتی برنامه‌های کمک‌رسانی امریکا ریشه دوانده است. (هانتینگتون، ۱۳۷۵: ۱۳) هانتینگتون نافذترین تحلیل را از فروپاشی توسعه سیاسی یا زوال سیاسی ارائه کرده است. وی به بررسی شرایطی پرداخته که جوامع می‌توانند تحت آن شرایط، تغییرات اجتماعی و اقتصادی را که سریع و برهم زننده نیز هستند را پشت سر گذاشته و به ثبات سیاسی برسند. هانتینگتون ابعاد نوسازی را که بیشترین ارتباط را با سیاست دارد به دو دسته تقسیم نمود:

-تحرك اجتماعى

-توسعه اقتصادى

تحرك اجتماعى به معنای به وجود آمدن تغییر در طرز تلقی ها ، ارزش ها و انتظارات مردم، یعنی تغییر از دنیای سنتی به دنیای مدرن به عنوان پیامد عواملی چون تحصیلات، افزایش ارتباطات، گسترش ارتباطات جمعی و شهرنشینی تعریف شده است. (Huntingtons, 1965: 386-430)

هانتینگتون بر پایه مبانی جهان‌شناسی و انسان‌شناسی خود، با نقد الگوهای رقیب، در پی افکندن طرحی است که توسعه سیاسی را در جوامع مختلف جهان دربرگیرد. او در قالب رویکرد کارکردگرایانه سیاسی به ثبات سیاسی چارچوب نظری کلی‌ای برای تبیین خود به وجود آورد. هانتینگتون، از جمله افرادی است که مطالعات قابل توجهی درباره جوامع جهان سوم داشته و نظریات او درباره توسعه سیاسی برای جهان سوم کاربردی‌تر است. این نظریات در کتاب «سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی» که در کشور ما هم ترجمه شده با تشریح مسائلی مانند صنعتی شدن، فرایند مدرنیزاسیون، تحرك اجتماعى، رشد اقتصادى و مشارکت سیاسى و... نتیجه می‌گیرد که در جهان سوم کشورهایی که از فرایند سنتی دور می‌شوند و وارد مرحله مدرنیزاسیون می‌شوند یک تحرك اجتماعى در جامعه آن‌ها اتفاق می‌افتد و این باعث به هم خوردن تعادل حوزه جامعه و سیاست می‌شود. هانتینگتون می‌گوید کشورهایی از لحاظ توسعه سیاسى در جهان سوم موفق می‌شوند که بتوانند توازن بین دولت و جامعه را حفظ کنند. به اعتقاد او اگر در جامعه طبقه متوسط رشد کند و طبقات جدیدی، چون تحصیل‌کردگان، زنان تاثیرگذار و... به وجود بیایند؛ از لحاظ اجتماعى و سیاسى مطالبات جدیدی خواهند داشت که اگر نظام سیاسى بتواند آن مطالبات و خواسته‌های ناشی از تحول اجتماعى را از طُرُقی مثلاً ایجاد سیستم حزبی و گسترش نهادهای مدنى و.. بدون آنکه تنش ایجاد شده و کارکردهای حکومت از بین رفته و با خطر سقوط مواجه شود، جذب کند، حکومت با هزینه کمتر توسعه سیاسى پیدا می‌کند. اما اگر نظام سیاسى جهان سوم نتواند در فرایند گذر از سنت به مدرنیزاسیون مطالبات اجتماعى را جذب کند، سیستم با ناکارآمدی مواجه شده و ناکارآمدی برای حکومت کسری مشروعیت یا زوال به وجود خواهد آورد و یا فروپاشی اجتماعى مثل انقلاب رخ خواهد داد. (رسولى ثانی آبادی، ۱۳۹۰: ۴۴)

زمینه ها، مبانی و مولفه ها و پیش شرط های هانتینگتون در مورد دو جناح

الف) جریان اصول‌گرا: جریان اصول‌گرا در جمهوری اسلامی ایران ریشه در نگرانی از انحراف احتمالی ارزش‌ها و اصول بنیادین انقلاب اسلامی و حفظ هویت ایدئولوژیک نظام دارد. این جریان عمدتاً پس از سال‌های اولیه انقلاب شکل گرفت و در پی تقویت ثبات سیاسى و حفظ قواعد نهادهای رسمى بوده است. اصول‌گرایان با تأکید بر پایداری به هنجارهای اسلامی و ارزش‌های انقلابی، تلاش کرده‌اند که نهادهای سیاسى و اجرایی موجود را تقویت کرده و مشارکت سیاسى را در چارچوب نهادهای رسمى مدیریت نمایند. از منظر مدل هانتینگتون، جریان اصول‌گرا بر نهادسازی سیاسى و استقرار قواعد روشن در ساختارهای اجرایی و نظارتی تأکید دارد و به حرفه‌ای‌سازی نخبگان در قالب وفاداری به ارزش‌های انقلاب توجه می‌کند. همچنین، اصول‌گرایان تلاش می‌کنند کانال‌های مشارکت سیاسى را کنترل و هدایت کنند تا از بی‌ثباتی سیاسى و ناهنجاری‌های اجتماعى جلوگیری شود. در مجموع، عملکرد اصول‌گرایان در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که این جریان با بهره‌گیری از ابزارهای نهادی، قوانین و قواعد رسمى، سعی در حفظ ثبات، نظم و انسجام سیاسى داشته است، هرچند شدت تمرکز بر کنترل مشارکت و مدیریت نخبگان، میزان انعطاف‌پذیری سیاسى آن‌ها را محدود کرده است. (رسولى ثانی آبادی، ۱۳۹۰: ۴۴)

ب) جریان اصلاح‌طلب: جریان اصلاح‌طلب به عنوان پاسخی به نیاز جامعه برای گسترش مشارکت، انعطاف‌پذیری نهادهای و ارتقای توانمندی نخبگان شکل گرفت. این جریان عمدتاً از اواخر دهه ۷۰ و اوایل دهه ۸۰ به تدریج ظهور کرد و با تمرکز بر ایجاد فضای بازتر سیاسى و اجتماعى، سعی کرده است فرآیند تصمیم‌گیری و مشارکت عمومى را گسترش دهد. از منظر مدل هانتینگتون، اصلاح‌طلبان بر تقویت حرفه‌ای‌سازی نخبگان و مدیریت مشارکت به شکل بازتر و منعطف‌تر تمرکز دارند و تلاش می‌کنند نهادهای ظرفیت بیشتری برای مشارکت و رقابت مشروع سیاسى ایجاد کنند. آن‌ها به افزایش شفافیت در فرآیندهای حکمرانی و ارتقای کارآمدی نخبگان توجه دارند تا نهادهای بتوانند با تغییرات اجتماعى و اقتصادى همسو شوند. در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰، اصلاح‌طلبان با تکیه بر ابزارهای قانونی و سازوکارهای نهادی تلاش کرده‌اند مشارکت اجتماعى را افزایش دهند و ظرفیت نخبگان برای ایفای نقش حرفه‌ای در تصمیم‌گیری‌های کلان را توسعه دهند، هرچند محدودیت‌های نهادی و ساختاری باعث شده است که اثرگذاری آن‌ها در برخی مقاطع کاهش یابد. عملکرد اصلاح‌طلبان نشان می‌دهد که این جریان در پی تحقق پیش‌نیازهای هانتینگتون شامل پذیرش قواعد نهادی، ثبات نسبی سیاسى و ارتقای توانمندی نخبگان بوده است و در عین حال تلاش کرده است انعطاف‌پذیری سیاسى و مشارکت گسترده را افزایش دهد.

توسعه سیاسى قبل از انقلاب

در دوره صدر مشروطه، با پیروزی انقلاب مشروطه، گفتمان غالب به سمت قانون، آزادی، عدالت، پیشرفت و ترقی چرخید. این دوره پایان استبداد و خودکامگی قاجار و آغاز دوره‌ای جدید با ارزش‌هایی چون تکثرگرایی، آزادی بیان و مطبوعات، انجمن‌ها، قانون‌گرایی و توزیع قدرت تلقی می‌شد. منبع مشروعیت از پاتریمونیاال سنتی به قانونی و مبتنی بر اراده عمومی تغییر یافت و مفاهیم توسعه سیاسی نظیر قانون، آزادی، اصلاحات، نهادهای مدنی و مجلس نمود یافتند. با این حال، به دلیل عدم ریشه دواندن این شرایط در فرهنگ سیاسی جامعه، دستاوردهای مشروطه دوام چندانی نیاورد و به انحراف و شکست منجر شد. در دوره ۱۳۱۲، گفتمان اقتدارگرایی رضاشاه غالب شد که با مشروع جلوه دادن کودتای او و پایان دادن به دوره سیاه قاجار، سعی در احیای مجد و عظمت ایران باستان داشت. ارزش‌های منفی چون استبداد و بی‌کفایتی به قاجار نسبت داده شد و رضاشاه نجات‌بخش و عامل سعادت کشور معرفی گردید. ناسیونالیسم و سکولاریسم به عنوان ایدئولوژی‌های نجات و ترقی ترویج شدند و مطالبات مدنی مردم از جمله آزادی‌های فردی و سیاسی، مشارکت و آزادی مطبوعات به فراموشی سپرده شد. حکومت رضاشاه که فاقد مشروعیت قانونی و مردمی بود و بر پایه حمایت بیگانگان شکل گرفت، با تلفیق سنت‌گرایی شاهی، عناصر شبه‌مدرن غربی، ناسیونالیسم افراطی و سکولاریسم، به دنبال ایجاد مشروعیت برای خود بود. در این دوره عملاً نشانی از توسعه سیاسی به معنای واقعی کلمه نبود و الگوی توسعه، عمدتاً اقتصادی، آمرانه و دولت‌سالار بود. (صدیق سروستانی؛ زائری، ۱۳۸۹: ۵۵) در نیمه دوم سال ۱۳۲۰، پس از دوران سرکوب رضاشاه، فضای سیاسی ایران شاهد بازگشت نسبی آزادی و مشروعیت بود. در این دوره، حکومت شاه جوان (محمدرضا پهلوی) در تلاش بود تا با ادعای آزادی‌خواهی و جبران خودکامگی‌های گذشته پدرش، خشم عمومی را فرو بنشاند و مشروعیت کسب کند و خطر درگیری‌های طبقاتی را از سر بگذراند. این وضعیت به دلیل ضعف و ناامنی شخص شاه بود و نه نشأت گرفته از یک برنامه سیاسی مشخص یا اعتقاد راسخ او به دموکراسی. نشانه‌هایی از تکثرگرایی، احترام به آزادی، مشروطه‌گرایی و پایبندی به قانون در این دوره ظاهر شد و نهادهای مدنی به شکلی لگام گسیخته رشد یافتند. اما این "نوزایش سیاسی" به دلیل نبود برنامه و سازماندهی جامع، نتوانست به رشد و بالندگی طبیعی خود ادامه دهد و پس از کودتای ۱۳۳۲ سرکوب شد. در دوره ۱۳۳۱، گفتمان غالب بر محور نهضت ملی به رهبری دکتر مصدق شکل گرفت که بر استقلال، آزادی و آبادانی ایران تأکید داشت. برخلاف رضاشاه که قاجار را عامل تیره روزی می‌دانست، مصدق استعمار خارجی را "دیگر" خود تعریف می‌کرد. منبع مشروعیت دولت مصدق قانونی و مردمی بود و او تحمل و مدارای زیادی نسبت به مخالفان و مطبوعات منتقد نشان می‌داد، تا جایی که دوران حکومتش به "عصر مطبوعات آزاد" مشهور شد. این دوره کوتاه‌گذار، از سطح مناسبی از توسعه سیاسی برخوردار بود و بیشترین قربت را با شاخص‌های توسعه سیاسی داشت، هرچند عمر آن دیری نپایید. اما در دوره ۱۳۵۲، گفتمان حاکم به سوی تمرکز قدرت، استبداد، و توسعه نامتوازن اقتصادی-اجتماعی گرایش یافت و خبری از گفتمان توسعه سیاسی یا مؤلفه‌های آن نبود. در این مقطع، حکومت محمدرضا شاه تمامی پیشرفت‌ها و دستاوردها را به خود نسبت می‌داد و مخالفان را به عنوان "دیگر" معرفی می‌کرد. ایدئولوژی غالب، برتری مطلق رژیم پادشاهی را به عنوان بهترین نوع حکومت و شاه را برگزیده خداوند معرفی می‌کرد و مخالفت با او را مخالفت با خدا و ذات هستی می‌دانست. مشروعیت سیاسی رژیم بر پایه ترکیبی از اقتدار کاریزمایی و پاتریمونیاال سنتی استوار بود و هرگونه تلاش برای توسعه سیاسی سرکوب می‌شد (ازغندی، ۱۳۸۹: ۶۶).

توسعه سیاسی بعد از انقلاب

در سال ۱۳۵۸، گفتمان حاکم بر ایران فاقد هرگونه مفهوم یا مؤلفه توسعه سیاسی و دموکراسی بود. این گفتمان که به "آرمانگرایی اسلامی" یا "اسلام انقلابی" مشهور بود، بر مشروعیت و اقتدار کاریزمایی نظام و رهبری آن تأکید می‌کرد و ویژگی‌هایی چون تشکیل امت جهانی اسلام، جامعه بی‌طبقه توحیدی، وحدت‌گرایی ایدئولوژیک، استقلال‌طلبی، تفرقه‌ستیزی و تجویز خشونت علیه مخالفان را در بر می‌گرفت. اگرچه عناصری مانند مشارکت توده‌ای و نفی تبعیض نژادی (با رنگ و بوی خاص اسلامی) در آن دیده می‌شد، اما فضای سیاسی به شدت ایدئولوژیک و تجددستیز بود و مخالفت با میراث روشنگری، لیبرالیسم، اومانیسم و دموکراسی را به نمایش می‌گذاشت. این رویکرد به شکل‌گیری جامعه‌ای تک‌گفتار، هم‌نواپی فکری و اجتماعی و حاکمیت فرهنگ سیاسی آمرانه منجر شد که با دموکراسی، آزادی‌های فردی و مردم‌سالاری در تضاد کامل قرار داشت. در واقع، توسعه سیاسی نه دغدغه فعالان انقلاب بود و نه تحولات آن دوره مجالی برای پرداختن به آن باقی می‌گذاشت، بلکه هرچه بر اقتدار حکومت افزوده می‌شد، خطوط توسعه سیاسی کم‌رنگ‌تر می‌گشت. در دوره ۱۳۷۱، رسانه‌ها و افکار عمومی بر ضرورت جلب رضایت مردم و کاهش ناراضیاتی‌ها تأکید داشتند. با این فرض که لایه‌هایی از همدلی و خدمت‌گزاری وجود دارد، ناراضیاتی‌های موجود ناشی از عدم اطلاع‌رسانی صحیح و نبود دیالوگ میان مسئولان و مردم دانسته می‌شد. نقد سیاسی و اجتماعی در این دوره سطحی باقی ماند و وارد چالش‌های جدی در عرصه‌هایی چون مبانی مشروعیت، آزادی، رقابت و مشارکت سیاسی نشد. توسعه عمدتاً به سازندگی، رفاه اقتصادی و معیشت مردم به صورت سطحی و گذرا محدود می‌شد و عاملیت دولت در برنامه‌های توسعه اقتصادی پذیرفته شده بود. مشکل تنها در عدم اطلاع‌رسانی یا توطئه دشمنان و کمبود صفا و صمیمیت در رفتار با

مردم خلاصه می‌شد. در این دوره، سخنی از گفتمان توسعه سیاسی، دموکراسی، آزادی‌های فردی و اجتماعی، مشارکت نخبگان، تکثر سیاسی، قانون‌گرایی، شایسته‌گرایی و حقوق شهروندی به میان نیامد. همچنین، لزوم تنش‌زدایی در روابط خارجی مورد غفلت قرار گرفت و «دیگرسازی» در مناسبات بین‌المللی ادامه یافت. اگرچه گذار از «گفتمان جنگ» به «گفتمان سازندگی» نوعی گشودگی به شمار می‌رفت، اما حتی در این زمینه نیز جنبه نمایشی فعالیت‌های سازندگی بارز بود و کشور از مزایای واقعی اقتصاد بازار بی‌بهره ماند. توسعه ناموزون در این دوره بسیاری از مطالبات سیاسی-اجتماعی را بی‌پاسخ گذاشت و روشنفکران و نخبگان را به حاشیه راند. گشایش‌های اقتصادی در کنار عدم گشایش سیاسی، به رشد تضادها و نابرابری‌ها دامن زد و خصوصی‌سازی ناقص به شکاف طبقاتی و فساد اداری گسترده‌ای منجر شد که زمینه‌ساز نارضایتی‌های عمومی و جنبش اجتماعی خرداد ۱۳۷۶ گردید. در نهایت، نارضایتی‌های این مقطع، معلول توسعه ناموزون و غفلت از بعد سیاسی توسعه بود که عامدانه یا سهواً نادیده انگاشته شده بود. (بشپریه، ۱۳۷۸: ۳۴)

در دوره ۱۳۷۷ گفتمان سیاسی ایران شاهد تحولی چشمگیر بود که با درخواست از محققان و اهل قلم برای پرداختن به مباحث توسعه سیاسی شکل گرفت. این دوره با رویکردی متفاوت نسبت به «خودی» و «غیرخودی» آغاز شد، به گونه‌ای که خط فاصل میان این دو گروه با نرمش و رواداری ترسیم گردید. زبان به کار رفته در متون این دوره ملایم و معتدل بود و از ویژگی‌های گفت‌وگو و دیالوگ در یک جامعه توسعه یافته سیاسی بهره می‌برد و از طرح مباحث احساسی، غیرعقلانی، ایجاد فضای هیجانی و ایدئولوژیک کردن فضای سیاسی پرهیز می‌کرد و به جای آن از استدلال علمی و منطقی استفاده می‌شد. جزم‌اندیشی و مطلق‌گرایی در این دوره جایی نداشت که خود نشانه‌ای از اقتضای توسعه سیاسی بود. خط غالب تفکر بر توسعه سیاسی و جامعه مدنی استوار بود و واژگانی نظیر «جامعه مدنی»، «نهادهای مستقل از حکومت»، «توسعه سیاسی»، «رقابت»، «مشارکت»، «ثبات سیاسی» و «قانون» به کرات تکرار می‌شدند. هدف، تقویت وفاق عمومی بر سر مفاهیم توسعه سیاسی و شکل دادن به ذهنیت جمعی در این زمینه بود، با این باور که برای تحقق توسعه سیاسی و جامعه مدنی، شناخت و آگاهی عمومی باید ارتقا یابد. در این راستا بر عناصری چون توسعه تشکلهای غیررسمی، تکثیر منابع قدرت، توسعه ارتباط دولت و ملت از طریق نهادهای واسطه‌ای، گسترش وفاق و تفاهم، شایسته‌گرایی، گفت‌وگوی آزادانه، رقابت سالم، حاکمیت خردورزی و قانون‌گرایی تأکید می‌شد. نخبگان و روشنفکران به مباحث جدی و اصولی مرتبط با توسعه سیاسی و جامعه مدنی مانند مبانی مشروعیت حکومت، حقوق مردم، تکالیف دولت، عقلانیت تفاهمی، تقویت نهادهای مدنی و حکومت قانون پرداختند که در دوره‌های پیشین جز صدر مشروطه و دوران دکتر مصدق، سابقه نداشت. فرهنگ سیاسی مشارکت به جای فرهنگ سیاسی آمریت/تابعیت ترویج شد و گرایش به اقتدار قانونی و مردمی به عنوان گفتمان سیاسی غالب مشهود بود. تلاش برای به حاشیه راندن گفتمان «خودی/غیرخودی» و «پوزیسیون/پوزیسیون» و جایگزینی آن با گفتمان «اکثریت/اقلیت» برای تقسیم‌بندی نیروهای اجتماعی، نشانه‌ای از جنبش دوم خرداد بود که بر ورود حاشیه و توجه به نادیده‌انگاشته‌شدگان تأکید داشت، و به این ترتیب گفتمان توسعه سیاسی و مردم‌سالاری جایگاهی رفیع یافت.

اگر عناصر شامل آزادی (بیان، قلم، مطبوعات)، قانون‌گرایی، وجود و امکان فعالیت نهادهای مدنی، تکثرگرایی، ثبات، رقابت و مشارکت سیاسی را مؤلفه‌های توسعه سیاسی بدانیم، می‌توان تاریخچه توسعه سیاسی در ایران را در هشت دوره مورد بررسی قرار داد:

در دوره اول (صدر مشروطیت) با وجود مبارزات طولانی، نشانه‌های روشنی از گفتمان توسعه سیاسی شامل قانون، آزادی و عدالت و رشد نهادهای مدنی وجود داشت که وضعیتی مثبت، هرچند گذرا، را نشان می‌دهد. دوره دوم (۱۳۱۲) دوران تمرکز قدرت سیاسی، سرکوب آزادی‌ها، جامعه تک‌گفتار، سرکوب نهادهای مدنی و فراقانونی بودن شاه بود که گفتمان توسعه سیاسی تقریباً در آن غایب بود. دوره سوم (۱۳۲۰) که ناشی از فروپاشی حکومت مطلقه رضاشاه و عدم کنترل شاه جوان بود، هرچند آزادی‌های نسبی، تکثر سیاسی و جامعه مدنی وضعیت بهتری داشتند، اما این امر ناشی از اراده سیاسی حاکمان نبود بلکه نتیجه عدم تمرکز و تزلزل قدرت حکومت مرکزی و آغاز یک دوره گذار دوازده ساله بود، از این رو وضعیت توسعه سیاسی در این دوره بهتر از قبل اما ناپایدار و ناقص بود. دوره چهارم (۱۳۳۱) دوران حاکمیت گفتمان استقلال و آزادی به رهبری دکتر مصدق بود که با وجود نزاع گفتمانی سخت با دربار، رشد آزادی‌ها به ویژه آزادی مطبوعات و نهادهای مدنی در آن قابل توجه بود و نشانه‌هایی از گفتمان توسعه سیاسی در این دوره گذار سیاسی دیده می‌شد. دوره پنجم (۱۳۵۲) دوران تمرکز و تحکیم اقتدار حکومت مرکزی و مطلق‌گرایی سیاسی بود که با سرکوب آزادی‌ها، نبود مطبوعات آزاد، نهادهای مدنی دولتی، تک‌گفتاری و عدم امکان رقابت و مشارکت آزاد، متضمن فقدان گفتمان توسعه سیاسی بود. در دوره ششم (۱۳۵۸) پس از انقلاب، با وجود عدم ثبات سیاسی و عدم استقرار کامل حکومت، شاهد درجانی از تکثرگرایی، آزادی، تولد مطبوعات و احزاب متنوع بودیم، اما در کنار آنها فضای سیاسی ایدئولوژیک و بسیج توده‌ای نیز شکل گرفت و گفتمان توسعه سیاسی تنها شامل برخی عناصر و مؤلفه‌ها بود که از ماهیت جنبش اجتماعی ناشی می‌شد نه اراده سیاسی حاکمان. دوره هفتم (۱۳۷۱) دوران توسعه ناموزون با تمرکز بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی نوسازی بود که گفتمان توسعه سیاسی در آن غایب بود و با عدم رقابت و مشارکت سیاسی واقعی، محدودیت آزادی، عدم

تکثرگرایی، نبود احزاب و نهادهای مدنی مستقل و مطبوعات آزاد و متنوع همراه بود و توسعه سیاسی در این دوره مغفول واقع شد. دوره هشتم (۱۳۷۷) به عنوان یکی از معدود دوره‌ها یا تنها دوره‌ای که دولت مرکزی در عین ثبات، تمرکز، استحکام و اقتدار خود، منادی گفتمان توسعه سیاسی و جامعه مدنی شد، با تولد مطبوعات آزاد و متنوع، نهادهای مدنی واقعی‌تر، مشارکت و رقابت بیشتر، تأکید بر قانون‌گرایی و شایسته‌گرایی و درگیر شدن مباحثات و نقدهای سیاسی-اجتماعی فراگیر، جایگاه استعلائی به گفتمان توسعه سیاسی بخشید. این دوره نیز به نوعی یک دوره گذار سیاسی بود که می‌بایست وضعیت توسعه‌نیافته قبلی را به لحاظ سیاسی به وضعیت توسعه‌یافته، باثبات و غیرقابل بازگشت آینده پیوند زند، در حالی که حکومت مرکزی نیز با وجود ثبات و استحکام، توسعه سیاسی را ترویج می‌کرد، هرچند خود با چالش‌های گفتمانی جدی روبرو بود. در این دوره نقش نخبگان، روشنفکران و مطبوعات بسیار خطیر و تعیین‌کننده بود. (خواجه سروی، ۱۳۹۰: ۲۵)

توسعه سیاسی در دوره خاتمی

مبارزات طولانی در ایران همواره با هدف نهایی دستیابی به آزادی، عدالت، استقلال، رفاه و امنیت در جریان بوده است، اما مناقشه بر سر دموکراتیزاسیون و اصلاحات ساختاری همچنان باقی است. وقوع جنبش اصلاح‌طلبانه خرداد ۱۳۷۶ با شعار محوری «توسعه سیاسی»، فضای سیاسی را دگرگون ساخت و مفهوم توسعه سیاسی را در مرکز گفتمان‌ها قرار داد. این جنبش، ملزومات توسعه سیاسی شامل آزادی، حاکمیت قانون، تکثر، مطبوعات آزاد، فعالیت احزاب و حاکمیت مردم بر سرنوشت خود را برجسته کرد و یک هژمونی فکری جدید ایجاد نمود. در حالی که تعاریف توسعه سیاسی در جوامع مختلف یکسان نیست، اما شاخصه‌های مشترکی مانند افزایش تحرک جامعه، محدود شدن قدرت دولت، گسترش آزادی‌ها و حقوق مدنی و در نهایت تقویت جامعه مدنی در تمامی نظام‌های توسعه‌یافته دموکراتیک (مانند رقابت بر سر مناصب دولتی و انتخابات منصفانه) وجود دارد. در تاریخ معاصر ایران، جنبش مشروطه سرآغاز مؤلفه‌های توسعه سیاسی بود، اما در دوره پهلوی اول (با وجود نوسازی‌های رضاشاه)، اقتدارگرایی غالب شد و در دوره پهلوی دوم، علی‌رغم وجود نهادهای اسمی دموکراتیک، ساختار به سمت یک‌جانبه‌گرایی و سرکوب آزادی‌ها متمایل گردید. پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، ساختار ایدئولوژیک مذهبی با تلفیق وجوه دموکراتیک و مذهبی در قانون اساسی شکل گرفت؛ هرچند این قانون ظرفیت‌های دموکراتیک داشت، اما پارادوکس‌هایی نظیر شورای نگهبان، مانع از تحقق کامل آن شد. در دهه اول پس از انقلاب، مشارکت سیاسی عمدتاً توده‌ای و کاریزماتیک بود و دهه دوم نیز با کنترل بیشتر بر اپوزیسیون و ضعف مطبوعات آزاد، شکاف میان ملت و دولت را افزایش داد. گفتمان غالب در این دو دهه، متناسب با تئوری «دولت‌های ایدئولوژیک» بود که پیوسته در معرض چالش مشروعیت و کارایی قرار داشتند. در این بستر، اصلاحات خرداد ۱۳۷۶ به عنوان تلاشی برای پر کردن خلأ موجود و سوق دادن نظام به سمت مفاهیم توسعه سیاسی و حاکمیت قانون مطرح شد، همانطور که در دوره ۱۳۷۷ نیز شاهد بودیم که دولت مرکزی با وجود اقتدار، منادی این گفتمان شد، هرچند چالش‌های ساختاری اساسی همچنان پابرجا بودند (میری، ۱۳۸۰: ۲-۲۵)

جنبش اصلاح طلبی و توسعه سیاسی

اقبال عظیم مردم به شعارهای جنبش اصلاحات توسعه سیاسی، آزادی، جامعه مدنی و قانون‌مداری، می‌تواند نشان دهنده نوعی ناکارآمدی ساختار سیاسی دو دهه اول انقلاب در حرکت جدی به سوی توسعه سیاسی باشد. حرکتی که در غوغای تثبیت نظام سیاسی پس از ۱۳۵۷ و نیز جنگ ۸ ساله گم شد و فضای سیاسی حاکم بر این دوران بویژه پس از پایان جنگ، با مطالبات توسعه خواهانه مردم در قالب انقلاب فاصله‌ی بسیاری داشت. این مسأله را یکی از فعالان سیاسی جناح اصلاحات بهزاد نبوی به روشنی بیان می‌کند: «شعار جمهوری اسلامی نیز معلوم بود همین مردم سالاری دینی بود که آقای خاتمی در جنبش اصلاحی مطرح کرد این دو شعار به نظر ما به دلایلی بعد از پیروزی انقلاب مغفول واقع شده (نبوی، ۱۴۰۰: ۳۰۷)

ظه‌ور سیدمحمد خاتمی و پذیرش کاندیداتوری انتخابات هفتم ریاست جمهوری در پی تلاش گروه‌های چپ جدید، شاید نشانه‌ی باور آنها به ضرورت تغییر و اصلاح در برخی سطوح ساختار سیاسی کشور بود خاتمی در بخشی از پیام رسمی خود برای اعلام کاندیداتوری در بیان انگیزه‌ی حضور خود، این گونه می‌گوید: ... با این امید که طرح شدن دیدگاه‌های مختلف و متفاوت و دامن زدن به بحث درباره‌ی آنها، آن هم در موقعیت ممتاز انتخابات ریاست جمهوری، نشاط فکری و سیاسی را در جامعه افزون کند و قدرت انتخاب و اختیار مردم را که صاحب اصلی کشور و انقلاب اند، بالا ببرد (رسولی ثانی آبادی، ۱۳۹۰: ۴۴)

گفته‌های محمد خاتمی، می‌تواند این تصور را ایجاد کند که حضور او در انتخابات ریاست جمهوری، نه از روی قصد و برنامه‌ای منظم و از پیش تعیین شده بلکه تنها برای تغییر جو سیاسی به طور سطحی و نه ایجاد رفورم (اصلاح) اساسی در ساختارهای حاکم بوده است. ولی با وجود این چنین تحولی نوید حرکت در جهت تقویت ساختارهای دموکراتیک را می‌داد.

با این حال، شکل‌گیری دیدگاه سیاسی متفاوت در ایران پس از انقلاب از سوی بخشی از گروه‌های انقلابی و انتخابات دوم خرداد ۱۳۷۶ از منظر جامعه‌شناختی محصول و معلول شرایط ویژه‌ی جامعه ایران بود که حکایت از آمادگی مردم برای پذیرش شرایط دموکراتیک می‌کرد. تاریخ قریب به یک صد ساله‌ی مبارزه برای حاکمیت ملی و دموکراسی از زمان مشروطیت تا جنبش ۱۳۳۲ و انقلاب اسلامی مردم ایران را برای آزمون استبداد ستیزی و توسعه سیاسی آبدیده کرده بود.

محورهای اندیشه‌ی اصلاحات در زمینه توسعه سیاسی

همانگونه که اشاره شد وضعیت نامتعادل ایران در آستانه دوم خرداد ۱۳۷۶، بیم به خطر افتادن موجودیت نظام سیاسی و ایجاد بحران شدید را به وجود آورده بود. در این زمان گروهی از نخبگان اکثراً خارج از سطوح اول قدرت سیاسی با توجه به این مسأله و شناخت درست وضع موجود راهبر خواسته‌های مردم شدند و اندیشه‌ی اصلاح و تغییر در بطن و مرکز گفتمانهای موجود در فضای سیاسی ایران نشست به نظر می‌رسد هدف و چشم انداز اصلی مخالفان وضع موجود، آن گونه که در واکاوی ذهنیت آنها آشکار میشود علاوه بر جلوگیری از یک دستی، حاکمیت کسب قدرت طرح حرف‌های نو در جامعه ارائه‌ی قرائتی بهتر از دین و زدودن چهره‌ی خشن از آن نجات نظام جمهوری اسلامی و انقلاب و آرمانهایش از آسیب فروپاشی و فراموشی است. به قول یکی از فعالان اصلاحات بهزاد نبوی شعارهای اصلاحی شعارهای ابتدا به ساکنی نبوده و همان شعارهای اصلی انقلاب بوده است و در دوم خرداد ۷۶ فرصتی به وجود آمد که آن شعارها مجدداً و به صورت کاملاً شفاف مطرح شد (نبوی، ۱۴۰۰: ۳۰۸)

جریان اصلاحات، با اتکا به قرائتی دموکراتیک از قانون اساسی جمهوری اسلامی، گفتمان خود را بر محوریت اقتدار قانونی و توسعه سیاسی بنا نهاد. در حالی که بنیانگذاران این تفکر، نظیر محمد خاتمی، عمیقاً بر احیای ظرفیت‌های مترقی قانون اساسی تأکید داشتند و هدف را تقویت نهادمندی مدنی و تحقق توسعه سیاسی می‌دانستند، اجرای عملی این اهداف با موانع ساختاری جدی روبرو شد. این موانع عمدتاً ناشی از ساختار متمرکز قدرت و نفوذ ساختارهای غیرمنتخب و صاحب‌نفوذ در سیاست و اقتصاد بود که تعیین‌کننده حدود دیالکتیک میان دین و دولت بودند. تفکر اصلاح‌طلبی کوشید تا فضای متمرکز قدرت را که با تقدس مذهبی آمیخته شده و نقد آن دشوار بود، به سمت یک «سیاست رئالیستی» مبتنی بر نقد و پاسخگویی سوق دهد، و بدین ترتیب «لویاتان» حکومت را از محوریت خارج سازد. تأکید مداوم این جریان بر حاکمیت ملی، حقوق مردم، آزادی، قانون‌مندی و نفی تفکر «خودی و غیرخودی»، نشان‌دهنده تلاش برای وارد کردن مفاهیم مدرن به عرصه سیاسی بود. اصلاح‌طلبان، با بازخوانی نوین اندیشه‌های امام خمینی (ره) که خود شاهد گام‌های بلندی در جهت ارتقاء شاخص‌های مردم‌سالاری بود، به دنبال ایجاد تحول بودند. خاتمی بر این باور بود که روح قانون اساسی با تکرر سازگار است و نباید جامعه‌ای تک‌صدایی را ترویج کرد، هرچند در عمل، اولویت همواره با حفظ پایه‌های اعتقادی نظام بود، چرا که مقابله با آزادی‌ها به منزله تضعیف نظام تلقی می‌شد. محور اصلی تفکر اصلاحات، «آلترناتیو مردم‌سالاری دینی» بود که بر مولفه‌هایی چون قانون‌گرایی، تقویت جامعه مدنی، آزادی‌های فردی (که خاتمی آن را احترام به زندگی خصوصی می‌دانست)، شایسته‌سالاری و فرهنگ گفتگو تأکید داشت. این خط مشی به‌ویژه در میان جوانان، دانشجویان و طبقه متوسط جدید محبوبیت یافت، زیرا دولت هفتم در شعارهای خود، ضعف رکن دموکراتیک (دولت و مجلس) در برابر سایر ساختارها را با هدف افزایش ظرفیت دولت و تقویت سازوکارهای توسعه سیاسی دنبال می‌کرد. فعالان این جنبش تأکید داشتند که وفادار به آرمان‌های انقلاب و نظام جمهوری اسلامی (جمهوریت و اسلامیت آن) هستند و نقد حاکمیت را به معنای نقد نظام نمی‌دانستند، بلکه تغییر حاکمیت را در چارچوب پیش‌بینی شده انتخابات ادواری قانون اساسی جستجو می‌کردند. (خاتمی، ۱۳۸۰: ۱۵۳)

آسیب‌شناسی جریان اصلاح طلبی در زمینه توسعه سیاسی

هر یک از گرایشهای جبهه‌ی اصلاح طلبی سعی در تبیین و مفهوم سازی خاص مقولات اساسی طرح شده توسعه سیاسی جامعه مدنی آزادی و... داشتند، اما هیچکدام به جزء مباحث عبدالکریم سروش درباره‌ی برخی مفاهیم آن هم به طور نه چندان موفق و قابل تحقق در تبیین و تدوین منظم این مفاهیم کامل و جدی عمل نکردند. آنها با اعتقاد به پیوند میان فاکتورها و مفاهیمی که دست کم خاستگاه و ریشه‌های بسیار متفاوت دارند همه‌ی آنها را با هم خواستار بودند اما در عملیاتی کردن ترمز مورد وفاق خود مردم سالاری دینی و حتی

پردازش نظری و علمی آن ناتوان بودند به بیان دیگر اصلاح طلبان و تئوری پردازان آنها در به تصویر کشیدن مفهوم، مؤلفه‌ها و راه کارهای عملیاتی کردن دموکراسی دینی "موفق نبودند و نتوانستند پارادوکسهای میان مقولات مدرن و سنتی موجود در بطن ساختار سیاسی - اجتماعی ایران را به نحو مطلوب حل کنند. شاید به زعم بسیاری از اصلاح طلبان تعارضی میان ارزشهای دینی و مفاهیم مدرن وجود ندارد ولی در دیدگاه بسیاری از افراد حاضر در حاکمیت، چنین مسأله‌ای پذیرفته شده نیست و بخش مهمی از طیفهای سنتی و روحانیت مرجع نیز آن را نمی‌پذیرند.

نخستین چالش اساسی جناح اصلاح طلب، عدم موفقیت در تدوین و مفهوم‌سازی منظم و عملیاتی مقولات اساسی توسعه سیاسی، جامعه مدنی و آزادی بود؛ با وجود اعتقاد به پیوند میان این فاکتورهای مدرن و مفاهیم سنتی، تئوریسین‌های این جریان نتوانستند پارادوکس‌های بنیادین میان ارزش‌های دینی و مؤلفه‌های مدرن را در چارچوب «مردم‌سالاری دینی» به شکلی منسجم و قابل اجرا حل کنند، امری که در ذهنیت بخشی از ساختار حاکم و طیف‌های سنتی پذیرفته نبود. علاوه بر این کاستی نظری، جنبش فاقد تدبیر و برنامه منسجم در مواجهه با واکنش‌های شدید مخالفان قدرتمند خود بود و برنامه‌ای برای مقابله با این مخالفت‌ها تدارک ندیده بود. ماهیت تشکیلاتی جبهه دوم خرداد نیز از کمبود انسجام حکایت داشت؛ چنانکه برخی فعالان اشاره کردند، این جبهه محصول یک تصمیم آگاهانه از پیش تعیین شده نبود، بلکه پس از پیروزی شکل گرفت و خاصیت شکنندگی و عدم اجماع نظری را در میان طیف‌های متنوع خود به همراه داشت. فقدان رهبری و مدیریت یکپارچه، صرف توان اصلی برای مقابله با مخالفان و نبود نهادمندی غیردولتی گسترده، از دیگر معضلات عملی بود. محمد خاتمی، با آگاهی از تنوع طرفداران خود، همواره از مواضع رادیکال فاصله گرفت، هرچند برخی از یاران نزدیک وی، مانند محسن میردامادی، معتقد بودند که خاتمی با تشکیل ندادن یک حزب رسمی، فرصت تاریخی برای پرش بلند تحزب و شکل‌گیری سیستم دو حزبی را از دست داد و به نوعی خود را محدود به قالب ریاست جمهوری کرد. در نتیجه، این کاستی‌ها در بعد نظری و فقدان تشکیلات فراگیر، به بحران تئوری دامن زد و در عمل، جناح اصلاح طلب که بخش دموکراتیک نظام یعنی دولت و مجلس را در اختیار داشت، به دلیل محدودیت اختیارات در برابر نهادهای کلیدی حاکمیت، توان پیشبرد اصلاحات بنیادین را نداشت. خود خاتمی نیز بعدها اذعان کرد که ناشی از نداشتن برنامه قبلی، دچار آشفتگی مبنایی بوده‌اند و نتوانستند پروسه‌ای بودن دموکراسی را درک کنند. در نهایت، تشتت در تعیین اهداف و اولویت‌ها، میان قانون‌مداری محض، توسعه سیاسی در قالب مردم‌سالاری دینی، و حفظ نظام، باعث شد که علی‌رغم امیدواری عمومی، تفکر اصلاحات نتواند سازوکارهای عملیاتی توسعه سیاسی را تعریف و سازماندهی کند و این فقدان استراتژی شفاف و سازماندهی قوی، در دوره پس از هشت سال حاکمیت گفتمان اصلاحات، نتایج خود را نشان داد. (قوچانی، ۱۳۸۴: ۳۶)

در ایران گفتمانهای اصلاح طلب و توسعه گرا همواره به علت ضعف نظریه، الگوی (مدل) کارآمد و رهبری قاطع کم و بیش با ناکامی مواجه شده‌اند جریان اصلاح طلبی مورد بحث نیز در تحقق برنامه‌ی اصلی خویش توسعه سیاسی با ناکامی مواجه شد. طراحان اصلاحات اساساً بدون برنامه‌ی دقیق و منسجم و عدم اطمینان از پیروزی در انتخابات هفتم ریاست جمهوری دوم خرداد، ۱۳۷۶ وارد عرصه‌ی رقابت شده بودند و به همین دلیل، مانیفست (دستورالعمل) استراتژی و نظریه‌ی منسجم و قاطع نداشتند. آنها با طرح برخی مفاهیم کلی شعارگونه و بسیار مترقی وارد گردونه‌ی قدرت شدند ولی به معنایی آمادگی لازم را برای کسب و حفظ قدرت نداشتند. در دوره‌ی دوم ریاست جمهوری محمد خاتمی (چهار سال دوم) (اصلاحات نیز نوعی سرخوردگی پریشانی و تشتت فزاینده در جبهه‌ی اصلاحات مشهود بود با اشاره به این نکته‌ی مهم که سید محمد خاتمی با نوعی تردید و اجبار وارد عرصه‌ی انتخابات هشتم ریاست جمهوری شده بود در این دوره اصلاح طلبان بیش از آنکه در پی اصلاح ضعفهای خود تدبیر در مواجهه با چالشهای ساختاری حاکم و اجماع و برنامه ریزی، باشند گویا تنها به پایان دوره‌ی دوم اصلاحات می‌اندیشیدند. به دنبال چنین مسائلی میان، مردم گروههای طرفدار و حامی اصلاحات از جمله جنبش دانشجویی و دولت اصلاحات به دلیل نارضایتی از عملکرد اصلاح طلبان، نوعی شکاف ایجاد شد. شکاف میان مردم و اصلاح طلبان و بی‌اعتمادی بوجود آمده، ضربه‌ای بزرگ به پیکره‌ی جنبش وارد کرد. خاتمی به عنوان نماد اصلی حرکت، اصلاح طلبی در بین گروه‌های طرفدار خود و به لحاظ تشکیلات سیاسی - حزبی نتوانست نقش یک انسجام دهنده‌ی مقتدر را ایفا کند، تا جایی که گاه روابط وی با برخی از ارکان مهم جناح مقابل اصلاحات بسیار نزدیک تر می‌نمود. حال آن که مدیریت و مهندسی این پروژه اصلاحات سیاسی باید قوی، انسجام بخش و مدیر می‌بود؛ چرا که خواسته‌ها و شعارهایی را که در حرکت اصلاحی مطرح شد و حمایت و حرکت جامعه‌ی ایران را به همراه داشت باید در جایی عملیاتی شده و از طریق نوعی مدیریت فعلیت مییافت بیشک تحقق چنین اهدافی آن هم در سیستم ایدئولوژیک حاکم) نیازمند سازوکارها و برنامه ریزیهای خاص و دقیق است. از جمله:

۱- داشتن تئوری منشور و برنامه‌ی مشخص، منسجم و اجماع و وفاق درباره تئوری و منشور مشترک؛

۲- حفظ انسجام و وحدت درونی در جناح و حفظ پیوند منظم و مستمر با جامعه؛

۳- داشتن استراتژی و تاکتیکهای شفاف و کارآمد در مقاطع مختلف

۴- داشتن تشکیلات و سازمان قوی (میری، ۱۳۸۰: ۲-۲۵)

در مجموع چنین نتیجه می‌گیریم که جناح موسوم به اصلاحات (دوم خرداد) که طیف بسیار گسترده را تشکیل میداد هر کدام دارای دیدگاههای خاص خود بودند و نظرها استراتژی و اهداف متنوع را بیان و دنبال میکردند تشتت و تعارض فزاینده میان این جناح در موارد بسیار ناشی از همین مسأله و نیز مسائل دیگر از جمله نقش جایگاه و عملکرد رهبری جنبش محمد خاتمی بوده است.

توسعه سیاسی در دوره روحانی

-گفتمان دولت تدبیر و امید

روحانی در ۲۵ خرداد ۱۳۹۲ به عنوان هفتمین رئیس‌جمهور ایران برگزیده شد. با این پیروزی گفتمانی جدید تحت عنوان گفتمان اعتدال و توسعه در عرصه سیاست ایران به منظور ارتقای منزلت و توسعه ایران شکل گرفت که برای توسعه کشور فضای گفتمانی توسعه‌گرایان لیبرال را مد نظر قرار داد. نوسازی نئولیبرالی دال مرکزی این گفتمان است دالهای شناور این گفتمان عبارتند از: خصوصی سازی اقتصاد نوکینزی خردگرایی و عقلانیت، آزادی، تعامل سازنده"، "حمایت از سرمایه‌گذاریهای بین‌المللی اعتدال و میانه روی سیاست خارجی توسعه‌گرا"، و "دولت حداقلی".

-برجام و لغو تحریم‌های بین‌المللی

گفتمان اعتدال اهداف اصلی سیاست خارجی خود را رفع تحریمها و بازگرداندن تعاملات اقتصادی با جهان غرب در مسیر سازنده قرار داد. در این راستا خنثی سازی اهرمهای آمریکا و متحدانش در مدیریت روابط اقتصادی کشورها و نهادهای چندجانبه با ایران اهمیت زیادی داشت. به همین دلیل در چارچوب سیاست‌های راهبردی دولت یازدهم برای شکستن اجماع بین‌المللی علیه ایران، مذاکره مستقیم با آمریکا نیز در کنار گفتگوهای جدی و هدفمند با ۱+۵ در دستور کار قرار گرفت. این گفتگوها در گام اول به توافق موقت هسته‌ای سال ۱۳۹۲ و در نهایت توافق وین بر سر برجام در ۲۴ تیر ۱۳۹۴ منجر گردید و دستاوردهای این تفاهم متضمن به رسمیت شناختن حق غنی سازی ایران در خاک خود، حفظ دستاوردهای هسته‌ای رفع تحریمهای مرتبط با فناوری هسته‌ای و آغاز دوران جدیدی از همکاری و تعامل سازنده ایران با جهان میباشد (فیروزآبادی، ۱۳۹۵: ۳۸)

در راستای عملیاتی کردن ایده توسعه‌ای، خود برجام جایگاه مهمی داشته است. به زعم آن‌ها برجام دریچه‌ای به عادی سازی سیاست خارجی ارتقا جایگاه بین‌المللی، ایران رفع تحریم‌ها و گشایش در اقتصاد داخلی جلب سرمایه‌گذاری خارجی تثبیت سیاستهای داخلی و از همه مهم‌تر پایانی بر مناقشه طولانی مدت هسته‌ای میپنداشتند. دولت روحانی با اتکا به برجام در مقابل منتقدان داخلی دست بالا داشت ولی خروج آمریکا از برجام را در دو راهی ماندن و خروج از آن در حالتی آچمز قرار داده است. برگشت تحریمها و رجزخوانیهای مجدد آمریکا برجام را از دال قوی و موثر در مفصل بندی گفتمان آن به دالی تضعیف‌کننده و عامل سقوط هژمونی آن تبدیل کرده است.

-تلاش برای خروج از محور امنیتی شدن

امنیتی شدن فرایندی است که طی آن یک کشور بیش از آنکه به عنوان یک پدیده جمعیتی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی شناخته شود عمدتاً به عنوان یک پدیده امنیتی معرفی میگردد چنین کشوری در عرصه بین‌المللی به عنوان یک تهدید معرفی می‌شود و سایر کشورها تلاش میکنند با آن حداقل رابطه و تعامل را داشته باشند. بر این اساس کشوری که عمدتاً به عنوان پدیده‌ای امنیتی و تهدیدزا معرفی می‌شود در تمامی زمینه‌ها به خصوص سیاسی و اقتصادی با مشکل مواجه می‌شود و هزینه‌های اقتصادی و سیاسی آن به شدت افزایش می‌یابد. در این راستا برخی بر این باورند که طی چند سال گذشته کشورهای غربی به رهبری آمریکا تلاش داشته‌اند تا ایران را به عنوان یک پدیده امنیتی معرفی کنند. آنها به بهانه موفقیت‌های ایران در عرصه هسته‌ای و همچنین برخی اقدامات در عرصه سیاست خارجی، تلاش می‌کنند ایران را به عنوان تهدیدی علیه امنیت منطقه‌ای و حتی جهانی معرفی کنند و با طرح این موضوع عملاً زمینه را برای تحریمهای و بالا بردن هزینه‌های ایران دولت قبلی نیز زمینه را فراهم سازند در این بین بعضی از اقدامات و سیاسی برای موفقیت این

طرح آماده نموده است. در چنین فضایی آقای روحانی ضمن باور به تلاش غرب برای معرفی ایران به عنوان یک پدیده امنیتی و تهدیدزا یکی از اصول سیاست خارجی خود را تلاش همه جانبه برای از بین بردن این طرح معرفی نمودند. (حداد، ۱۳۹۴: ۸۵)

سیاست تعامل سازنده با جهان در چارچوب ایده دولت توسعه‌گرا

به باور حسن روحانی، محور اصلی موفقیت کشور در مسیر توسعه، اتخاذ سیاست «تعامل سازنده با جهان» در چارچوب ایده «دولت توسعه‌گرا» است. وی معتقد است که دولت توسعه‌گرا، با تمرکز بر فراهم‌سازی شرایط رشد و توسعه اقتصادی داخلی و بین‌المللی، باید در عرصه جهانی، هویتی صلح‌طلب و مسالمت‌آمیز از ایران معرفی کند تا از درک شدن به عنوان یک تهدید توسط سایر کشورها جلوگیری شود و زمینه برای تعامل سازنده و جذب سرمایه و تکنولوژی فراهم آید؛ همانطور که کشورهایی نظیر کره و چین عمل کرده‌اند. روحانی این رویکرد را در تضاد کامل با سیاست‌های دولت نهم می‌داند که به گفته او، با تغییر گفتمان و نادیده گرفتن ملاحظات بین‌المللی، شرایط را برای «تشدید امنیتی شدن چهره جمهوری اسلامی ایران» فراهم کرد و این وضعیت به سوءاستفاده رژیم صهیونیستی و معرفی ایران به عنوان تهدید اصلی صلح بین‌الملل در قطعنامه‌های سازمان ملل منجر شد. ایشان تاکید دارند که بهترین فرصت برای آمریکا، زمانی فراهم شد که دولت پیشین با راهی کردن تنش‌آفرینی با آمریکا و همسایگان، امنیت‌زدایی از چهره ایران را به شکست کشاند. در مقابل، دولت یازدهم بر پایه سه اصل اساسی برای تحقق توسعه اقتصادی بنا شد: اول، اجماع‌سازی نخبگان داخلی بر سر مفهوم، مسیر و برنامه توسعه؛ و دوم، در عرصه بین‌المللی، اولویت قرار دادن تنش‌زدایی، اعتماد سازی، و بهبود چهره و اعتبار ایران از طریق تعامل سازنده. تلاش برای حل و فصل مسالمت‌آمیز مسئله هسته‌ای، بهبود روابط با اروپا، مذاکره با آمریکا و ایجاد توازن با چین، همگی اقدامات عملیاتی برای خروج از جو امنیتی و فراهم‌سازی بستر لازم برای جذب سرمایه و تکنولوژی‌های پیشرفته‌ای بود که لازمه تحقق اهداف توسعه‌ای کشور است و این رویکرد، بیشترین نزدیکی را با الگوی دولت توسعه‌گرا دارد. (دیانت؛ نجات‌پور، ۱۳۹۶: ۶۸)

توسعه سیاسی در دوره احمدی نژاد

محمود احمدی نژاد سیاستمدار ایرانی است که از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ به عنوان نهمین و دهمین رئیس‌جمهور جمهوری اسلامی ایران بر کرسی قدرت تکیه می‌زند پایگاه قدرت احمدی نژاد عمدتاً از درون نهادهای قدرت در درون نظام نشأت می‌گیرد و با هدف احیای اصول و آرمانهای انقلاب اسلامی بر سر کار می‌آید (زیباکلام، ۱۳۸۵: ۸۶-۸۳). احمدی نژاد شعار اصلی و محور برنامه‌های خود را عدالت محوری و عدالت گستری اعلام می‌کند وی در صدد احیای اصول ارزشها و آرمانهای نخستین انقلاب و در رأس آنها عدالت است. بدین ترتیب برنامه اصول گرایانه احمدی نژاد بر مبنای مبارزه با بی عدالتی و نابرابری، اجتماعی، فساد و تبعیض تدوین و عرضه شد. محور و مبنای سیاست خارجی احمدی نژاد عدالت طلبی و عدالت گستری در عرصه بین‌المللی است رئیس‌جمهور در گردهمایی سفیران و روسای نمایندگی‌های جمهوری اسلامی در خارج از کشور در دوم مرداد ۱۳۸۶ با صراحت عدالت گستری را یکی از مبنای و اصول سه گانه‌ای برشمرد که همه ارکان سیاست خارجی و مدل دیپلماسی جمهوری اسلامی می‌بایست بر پایه آنها، طراحی اجرا و به جامعه بین‌المللی عرضه شود (دهقانی ۱۳۸۶: ۳-۲)

گفتمان عدالت گستری احمدی نژاد از نظر سیاست، اخلاقی به دولت و حکومتی می‌نگرد که تأسیس یک جامعه دینی مبتنی بر اصول و ارزشهای فرازمانی و فرامکانی شریعت اسلام که سعادت دنیا و آخرت انسانها را تأمین کند، در مرکز ثقل خود دارد. گفتمان مذکور، نه تنها تأمین سعادت و تعالی انسان در جامعه را وظیفه دولت می‌داند، بلکه یکی از مهمترین رسالتها و مأموریت‌های سیاست خارجی آن را تعالی جوامع انسانی بر می‌شمارد.

بررسی گفتمان سیاست خارجی دولت احمدی نژاد

دولت احمدی نژاد متناسب با گفتمان کلان خود گفتمان نوظهوری را در سیاست خارجی ایران صورت بندی کرد که اصول و مفاهیم سیاست خارجی ایران را در افق معنایی جدیدی قرار میداد این گفتمان نوظهور در رقابت با گفتمان صلح گرایی مردم سالار و در گسست از آن تصویر دیگری از نظام بین‌الملل و اصول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران عرضه میکرد که پیامدها و رفتارهای خاص خود را در مناسبات سیاست خارجی به همراه می‌آورد (Ehteshami, Mahjoob, 2008: ۱۵). دولت احمدی نژاد با طرح گفتمان اصول گرایی عدالت محور اصول و مفاهیمی چون صدور انقلاب، استکبارستیزی و حمایت از مستضعفان حکومت جهانی اسلام را در افق معنایی جدیدی تعریف کرد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۷۱-۷۰). به عقیده حاملان گفتمان اصول گرایی عدالت محور دولتهای پیشین با اولویت

بخشی به توسعه اقتصادی و سیاسی، از آرمانهای انقلاب اسلامی دور شدند (Ehteshami, Mahjoob, ۲۰۰۸: 43) در کل اصول سیاست خارجی ایران در دوره احمدی نژاد را میتوان در موارد زیر خلاصه کرد: (۱) تأکید بر عدالت محوری و اعتقاد به اینکه عدالت و معنویت تنها پایه‌های ایجاد نظم و صلح پایدار در جهان محسوب می‌شود.

(۲) احمدی نژاد غرب را به عنوان بلوک ثروتمندی توصیف می‌کند که مخالف پیشرفتهای علمی و استقلال سیاسی جهان اسلام است.

(۳) اسرائیل ستیزی حتی نسبت به غرب ستیزی در اولویت اول سیاست خارجی جمهوری اسلامی قرار دارد چرا که او با آمریکا حاضر به مذاکره و معامله است، وی بر نابودی و محو اسرائیل از نقشه جغرافیا تأکید می‌ورزد.

(۴) ارزش محوری و عدالت گستری را نه فقط در داخل بلکه در سطح نظام بین الملل سرلوحه اندیشه و عمل خویش قرار داده است.

جمهوری اسلامی ضمن نفی روحیه اقتدارگرایی و انحصار طلبی حاکم بر جهان و مخالفت با روشهای سخت افزاری و یک جانبه گرایی کشورهای غربی، سعی میکند با حفاظت از انقلاب اسلامی و صدور دستاوردهای آن به گسترش معنویت و برپایی عدالت در صحنه جهانی کمک نماید (ازغندی، ۱۳۸۹: ۱۴۸-۱۴۶)

گفتمان مزبور نقشهای ملی گوناگونی را در عرصه سیاست خارجی و بین المللی تعریف کرد. نقشهایی چون دولت عدالت گستر و ظلم ستیز عامل ضد سلطه، ضد امپریالیزم و صهیونیزم استکبارستیز سنگر انقلاب و رهایی بخش مدافع اسلام و تشیع، دولت تجدید نظر طلب و شالوده شکن اصول فوق در چارچوب فکری احمدی نژاد مقدمات و شاخه‌های مفهومی توسعه سیاسی در آینده فکری اوست (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۷۹)

در ادامه به بازاندیشی مفهوم مذکور در افق دیدگاه اصول گرایانه احمدی نژاد می‌پردازیم.

بازاندیشی مفهوم توسعه سیاسی در گفتمان فکری احمدی نژاد

در گفتمان فکری محمود احمدی نژاد، مفهوم «توسعه سیاسی» با اولویت دادن به پیوند مستقیم با مردم، عدالت اجتماعی و معیشت توده‌ها بازتعریف می‌شود؛ مفهومی که حول محور تحقق شعارهای اقتصادی بنیادین مانند پرداخت یارانه‌ها و مسکن مهر، و کاهش فاصله طبقاتی دولت و مردم شکل می‌گیرد. احمدی نژاد بوروکراسی را مانعی در مسیر خدمت‌رسانی می‌دید و به همین دلیل، مسیر ارتباط مستقیم با مردم را به جای مجاری رسمی ترجیح می‌داد که زمینه را برای ظهور «توده‌گرایی» در سیاست فراهم ساخت. این گفتمان ریشه در بنیادگرایی، رمانتیسیسم و پوپولیسم داشته و بر محوریت «امت» به عنوان جامعه سیاسی معتبر استوار است، در حالی که نگرش ضدیت با مدرنیته و غرب را دنبال می‌کند. این رویکرد منجر به نوعی نگرش «پست‌توسعه‌ای» شد که توسعه را پایان یافته تلقی کرده و مبانی نظری دموکراسی غربی را رد می‌کند. یکی از اقدامات عملی در این راستا، تلاش برای تحقق سند چشم‌انداز بیست ساله بود که بر ایجاد اشتغال مولد، استقرار رشد پایدار و کسب جایگاه اول منطقه‌ای تأکید داشت؛ اهدافی که مستقیماً توسعه سیاسی مدنظر او را هدف قرار می‌داد. محورهای کلیدی این سند که به توسعه سیاسی مرتبط است، شامل برخورداری از سلامت، رفاه، امنیت قضایی، توزیع عادلانه منابع، و فعال بودن در جهان اسلام بر اساس الگوی مردم‌سالاری دینی بود. همچنین، در این تفکر، دولت ماهیتی کاملاً دینی و اسلامی دارد و فراملی و جهانی تعریف می‌شود؛ دولت ملی در چارچوب ایدئولوژی اسلامی-شیعی، هدفش را فراتر از مرزهای جغرافیایی ایران، یعنی تحقق نظم مطلوب اسلامی و جامعه جهانی اسلامی می‌داند، که حفظ موجودیت ایران در این مسیر یک ضرورت مقدماتی است و مسئولیت دولت را در قبال سرنوشت همه مسلمانان و مستضعفان جهان تعریف می‌کند. سرانجام، ساختار معنایی گفتمان اصول‌گرای احمدی نژاد بر اساس ثنویت خیر و شر بنا شده است؛ در این تقابل بین‌المللی، جمهوری اسلامی خود را پیشگام جبهه حق علیه هژمونی و نظام سلطه می‌داند و وظیفه خود را رهایی بخشی تعریف می‌کند. این نگاه، سازش در برابر ظلم را جایز ندانسته و مبارزه علیه بی‌عدالتی در هر کجای عالم را به عنوان محور عدالت‌طلبی و مولفه‌ای کلیدی در توسعه سیاسی مورد نظرش قرار می‌دهد. (رسولی ثانی آبادی، ۱۳۹۱: ۱۹۲-۱۹۳)

علی رغم نکات مزبور بازاندیشی مفهوم توسعه سیاسی در اندیشه احمدی نژاد، ارتباط مستقیمی با نظم و نظام بین المللی دارد. گفتمان اصول‌گرایی احمدی نژاد، نظم و نظام بین المللی مستقر و موجود را کاملاً ناعادلانه نامشروع و نامطلوب می‌پندارد. از دیدگاه این، گفتمان نظام بین المللی نمود و نماد بی‌عدالتی، نابرابری، تبعیض تسلط و سلطه است و بر این اساس یکی از مهمترین برنامه‌ها و اهداف مفهوم توسعه سیاسی، توصیف و تعیین وضع و نظم ناعادلانه و نظام سلطه جهانی است به ویژه رئیس‌جمهور، بیشترین انرژی و نیروی دیپلماتیک خود را مصروف توصیف و تحلیل این واقعیت نامطلوب بین المللی ساخت (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۸۵). گفتمان اصول‌گرایی در دو بعد

تبیینی و تخریبی به بازتعریف مفهوم توسعه سیاسی و واسازی نظم و نظام بین الملل موجود می‌پردازد در بعد، تبیینی از طریق توصیف و تبیین سرشت ناعادلانه وضع موجود و نظم مستقر سعی میکند آن را غیر طبیعی ساخته و از آن مشروعیت زدایی کند غیر طبیعی کردن یعنی نشان دادن این امر که نظم و نظام بین الملل موجود مانند هر پدیده و واقعیت اجتماعی دیگر زمانمند و مکان مند بوده که تحت شرایط خاصی امکان وجود یافته و در گذر زمان در اثر غلبه و حاکمیت طبیعی انگاشته می شود. در دومین گام گفتمان اصول گرایی درصدد تخریب و سپس تغییر نظم موجود برای استقرار نظم مطلوب است که این هدف را در سطح مبارزه و مقابله با نظام سلطه، تک قطبی و مناسبات ناعادلانه، قدرت مقابله و مبارزه با کانونها و قطبهای قدرت بین المللی مستکبران و ظالمان و نهایتاً انتقاد از سازمانها نهادها و قوانین بین المللی و تلاش برای اصلاح آنها پیگیری میکرد. در راستای همین تجدید نظر طلبی و شالوده شکنی وضع موجود است که دولت جمهوری اسلامی ایران علاوه بر نظام بین المللی، از عملکرد و قواعد موجود در نهادهای آن نیز سلب مشروعیت کرده و به انتقاد از آنها می پردازد چرا که از نظر رهبران این دولت این نهادها و سازمانها بی عدالتی و تبعیض را در نظام بینالملل نهادینه می کنند. در همین زمینه میتوان به انتقادات شدید احمدی نژاد از ساختار و سازوکار سازمان ملل و به خصوص شورای امنیت در اجلاس مجمع عمومی اشاره کرد که به گفته او تا زمانی که نهاد شورای امنیت نتواند به نمایندگی از کل جامعه بین المللی و به طور شفاف عادلانه و دموکراتیک اقدام کند نه مشروع خواهد بود و نه کارآمد بنابراین، نمی توان انتظار داشت که بی عدالتی، ظلم و زورگویی در جهان ریشه کن شود و پرستوی صلح و عدالت بر بام جهان بنشیند. مقوله ای که نقطه کانونی و محوری مفهوم توسعه سیاسی در گفتمان فکری احمدی نژاد است (رسولی ثانی آبادی، ۱۳۹۰: ۴۴)

مفهوم توسعه سیاسی در گفتمان فکری محمود احمدی نژاد ارتباطی بنیادین و ناگسستنی با ساختار و نظام بینالمللی دارد؛ از منظر این گفتمان اصول گرا، نظم جهانی مستقر کاملاً ناعادلانه، نامشروع و نمادی از سلطه و تبعیض است. در بُعد تبیینی، هدف اصلی، مشروعیت زدایی از این نظم با غیرطبیعی نشان دادن آن و تاکید بر زمانمند و مکانمند بودن آن است؛ و در بُعد تخریبی، هدف، تغییر نظم موجود برای استقرار نظم مطلوب جهانی اسلامی از طریق مقابله با نظام تک قطبی و قدرت های مستکبر است. این رویکرد منجر به انتقاد شدید از نهادهای بین المللی از جمله ساختار شورای امنیت سازمان ملل می شود، زیرا این نهادها را زمینه ساز تداوم بی عدالتی می دانند، و این تلاش برای اصلاح بنیادین ساختارهای جهانی، نقطه کانونی مفهوم توسعه سیاسی وی به شمار می رود. دال مرکزی این بازاندیشی، «عدالت و عدالت گستری» است که وجه تمایز هویت جمهوری اسلامی ایران در سطح بین الملل محسوب می شود؛ در وجه ایجابی، تلاش برای برقراری شیوه حکمرانی عادلانه و در وجه سلبی، مبارزه با ظلم و بی عدالتی جهانی است که این امر نه یک بدعت، بلکه بازگشتی به اصول اولیه انقلاب اسلامی تلقی می گردد. مولفه حیاتی دیگر، «صدور انقلاب» است؛ با توجه به ماهیت فراملی و اسلامی انقلاب، هدف غایی در عرصه بین الملل، گسترش این ارزش ها برای ایجاد یک نظم جهانی اسلامی است که قرائتی متفاوت از توسعه سیاسی را در مقایسه با گفتمان اصلاحات (که بر دموکراسی، آزادی و تعامل تأکید داشت) ارائه می دهد. احمدی نژاد با اولویت دادن به بازگشت به اصول اولیه انقلاب اسلامی، سیاست خارجی خود را در چارچوب «اصول گرایی عدالت محور» تعریف می کند تا به مدیریت جهانی با محوریت عدالت اسلامی دست یابد. این دیدگاه که جهان را به ستمگر و ستم دیده تقسیم می کند، استراتژی مقابله جویانه را ایجاب می کند و تلاش برای زیر سؤال بردن وضعیت موجود، به منظور ادعای مدیریت جهانی و تغییرات بنیادین به نفع مستضعفان عالم شکل می گیرد. در نهایت، موعودباوری، عدالت محوری و بیگانه ستیزی در این گفتمان، با تکیه بر جایگاه مردمی این ارزش ها، با اقتدارگرایی در سیاست گذاری همسو شده و محوریت نقش مردم در مفهوم توسعه سیاسی احمدی نژاد را تقویت می نماید، که هدف نهایی آن برقراری عدالت اسلامی در سایه شکل گیری تمدن اسلامی است. (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۷۱-۷۸)

نظریه هانتینگتون و نسبت آن با جمهوری اسلامی ایران

مسئله توسعه سیاسی در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی همواره یکی از محورهای اصلی مباحث سیاسی و اجتماعی بوده است. جمهوری اسلامی ایران بر پایه دو اصل اسلامیت و جمهوریت بنا شده و همین دوگانه در عمل به شکل رقابت جریان های اصول گرایی و اصلاح طلبی خود را نشان داده است. هر یک از این جریان ها تلاش داشته اند توسعه سیاسی را بر مبنای برداشت خاص خود از اصول بنیادین نظام تعریف کنند. اصول گرایان بر محوریت اسلامیت و پاسداری از ارزش های دینی تأکید دارند، در حالی که اصلاح طلبان جمهوریت و مشارکت سیاسی را اصل می دانند. در این میان نظریه های توسعه سیاسی به ویژه نظریه ساموئل هانتینگتون به عنوان یکی از چارچوب های تحلیلی معتبر می تواند در فهم و تبیین این وضعیت راهگشا باشد. هانتینگتون در کتاب نظم سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی بر این باور است که توسعه سیاسی زمانی تحقق می یابد که مشارکت سیاسی شهروندان با نهادهای سازی قدرت و ثبات سیاسی

همراه شود. اگر مشارکت سیاسی گسترده بدون نهادهای کارآمد پدید آید جامعه دچار بی‌ثباتی می‌شود و اگر نهادهای سازی بدون مشارکت کافی صورت گیرد، رکود و استبداد سیاسی پدید خواهد آمد (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۴۵). از این رو، توسعه سیاسی بر پایه تلفیق سه عنصر اساسی «ثبات»، «مشارکت» و «نهادهای سازی» معنا می‌یابد.

جمهوری اسلامی ایران از بدو تأسیس تاکنون همواره با این چالش روبه‌رو بوده که چگونه میان اسلامیت و جمهوریت توازن ایجاد کند. جریان اصول‌گرایی با تأکید بر اسلامیت بیشتر به عنصر ثبات و اقتدار در نظریه هانتینگتون نزدیک است و می‌کوشد توسعه سیاسی را در سایه پاسداری از هویت دینی و انقلابی تبیین کند. در مقابل جریان اصلاح‌طلبی جمهوریت را برجسته کرده و توسعه سیاسی را در گسترش مشارکت عمومی، تقویت نهادهای انتخابی و افزایش جامعه مدنی جست‌وجو می‌کند (بشیری، ۱۳۸۰: ۷۲). از این جهت، ایران را می‌توان نمونه‌ای عینی از تقابل دو نوع رویکرد به توسعه سیاسی دانست که یکی به بعد نهادهای سازی و ثبات می‌پردازد و دیگری به بعد مشارکت و دموکراتیزاسیون.

بررسی تاریخی تحولات سیاسی ایران در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که این دو رویکرد به‌صورت متناوب قدرت را در اختیار داشته‌اند. دولت‌های نهم و دهم به رهبری اصول‌گرایان با تکیه بر ارزش‌های انقلابی و اسلامیت کوشیدند اقتدار سیاسی و ثبات ساختاری را تقویت کنند و در این مسیر به تمرکز قدرت و برجسته‌سازی نهادهای ایدئولوژیک توجه داشتند. در حالی که دولت‌های یازدهم و دوازدهم با غلبه گفتمان اصلاح‌طلبی، جمهوریت و مشارکت سیاسی را در اولویت قرار دادند و سعی کردند زمینه را برای تقویت جامعه مدنی و نهادهای انتخابی فراهم سازند (موسوی، ۱۳۹۸: ۲۱). اما هر یک از این جریان‌ها در تحقق الگوی کامل توسعه سیاسی ناکام ماندند؛ چرا که اصول‌گرایان به دلیل محدود کردن مشارکت عمومی، و اصلاح‌طلبان به دلیل فقدان نهادهای سازی کافی، تنها بخشی از معادله هانتینگتون را محقق کردند.

از منظر نظری، تحلیل این وضعیت در پرتو مدل هانتینگتون اهمیت مضاعف دارد. هانتینگتون در آثار خود هشدار می‌دهد که هرگاه یکی از ابعاد توسعه سیاسی بر دیگری غلبه یابد، جامعه با بحران مواجه می‌شود. به همین دلیل تجربه ایران بین سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ می‌تواند نمونه‌ای تجربی برای آزمون این فرضیه باشد که توسعه سیاسی پایدار مستلزم تعادل میان اسلامیت و جمهوریت، یا به زبان هانتینگتون، میان ثبات، مشارکت و نهادهای سازی است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۷۱-۷۸) بنابراین این پژوهش در پی آن است که با استفاده از چارچوب نظری هانتینگتون نقش جریان‌های اصول‌گرا و اصلاح‌طلب را در توسعه سیاسی جمهوری اسلامی ایران بررسی کند و نشان دهد که تأکید اصول‌گرایان بر اسلامیت و تأکید اصلاح‌طلبان بر جمهوریت چگونه در مسیر توسعه سیاسی کشور اثرگذار بوده است.

-اصول‌گرایان و تأکید بر محوریت اسلامیت

اصول‌گرایان در جمهوری اسلامی ایران از نخستین سال‌های شکل‌گیری نظام تا دوره‌های اخیر، محور اصلی مشروعیت و هویت سیاسی خود را بر اسلامیت بنا کرده‌اند. اسلامیت در این گفتمان به معنای تکیه بر اصول، ارزش‌ها و نهادهای دینی انقلاب اسلامی است که مرجعیت آن با ولی فقیه و آموزه‌های فقهی-سیاسی تعریف می‌شود. به‌طور مشخص، اصول‌گرایان معتقدند که ثبات و انسجام نظام سیاسی تنها در سایه رعایت ارزش‌های اسلامی و پاسداری از هویت انقلابی قابل تحقق است. در این رویکرد، اسلامیت نه صرفاً یک باور ارزشی، بلکه چارچوب اصلی نهادینگی سیاسی محسوب می‌شود و تمام سازوکارهای سیاسی، از قوه مجریه تا نهادهای قضایی و نظارتی، می‌بایست با این اصول همسو باشند (بشیری، ۱۳۸۰: ۶۵).

در گفتمان اصول‌گرایی، اقتدار سیاسی و تمرکز قدرت از ضروریات تحقق اسلامیت تلقی می‌شوند. اصول‌گرایان باور دارند که نهادهای سیاسی باید قابلیت تصمیم‌گیری و اعمال اقتدار مؤثر را داشته باشند تا بتوانند ارزش‌های دینی و اهداف انقلاب را به اجرا درآورند. از این رو، تمرکز قدرت در نهادهای کلیدی چون شورای نگهبان، سپاه پاسداران و دستگاه‌های امنیتی و نظارتی، به عنوان ابزارهای تقویت ثبات و پاسداری از نظم سیاسی معرفی می‌شوند. این نهادها در عمل نقش «کانالیزه‌کننده» مشارکت سیاسی و کنترل تغییرات اجتماعی را ایفا می‌کنند تا جامعه تحت هدایت اسلامیت به سمت انسجام و ثبات حرکت کند (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۸۹).

بر اساس نظریه ساموئل هانتینگتون، توسعه سیاسی زمانی پایدار خواهد بود که میان مشارکت اجتماعی و نهادینگی سیاسی توازن برقرار شود. هانتینگتون هشدار می‌دهد که اگر مشارکت سیاسی به سرعت افزایش یابد ولی نهادهای سیاسی قادر به جذب و سامان‌دهی آن نباشند، جامعه دچار بی‌ثباتی و فرسایش سیاسی خواهد شد (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۴۵). در چارچوب این نظریه، گفتمان اصول‌گرایان با تأکید بر اسلامیت و نهادهای ایدئولوژیک می‌تواند به عنوان روشی برای تقویت نهادینگی و تثبیت نظم ارزیابی شود. به عبارت دیگر، محدود

کردن مشارکت به کانال‌های کنترل‌شده و تمرکز قدرت در نهادهای مؤثر، نوعی پاسخ به خطرات ناشی از افزایش سریع مشارکت اجتماعی است. این امر به حفظ ثبات در کوتاه‌مدت کمک می‌کند اما می‌تواند در بلندمدت مانع توسعه سیاسی متوازن شود، زیرا مشارکت عمومی و جامعه مدنی تحت محدودیت قرار می‌گیرد و ظرفیت نهادها برای پاسخگویی و مشروعیت‌بخشی کاهش می‌یابد.

در عمل، تجربه ایران در دهه‌های اخیر نشان داده است که تأکید اصول‌گرایان بر اسلامیت موجب ایجاد نوعی نهادینگی ایدئولوژیک شده است. نهادهای انتصابی و ایدئولوژیک با هدایت ولی فقیه و بهره‌گیری از ساختارهای نظارتی، نقش مهمی در مدیریت مطالبات اجتماعی ایفا کرده‌اند. این وضعیت در دولت‌های نهم و دهم به وضوح مشاهده شد؛ جایی که تمرکز بر اسلامیت و اقتدار سیاسی موجب شد نظام در برابر فشارهای داخلی و خارجی مقاومت کند، اما از سوی دیگر، محدودیت مشارکت و ضعف در نهادهای مستقل انتخابی باعث شد که توسعه سیاسی در معنای کامل خود محقق نشود (موسوی، ۱۳۹۸: ۳۲).

به‌طور خلاصه، اصول‌گرایان با تکیه بر اسلامیت، تلاش می‌کنند ثبات و نظم سیاسی را اولویت دهند و از این طریق نهادینگی سیاسی را تقویت کنند، اما در این مسیر ممکن است مشارکت گسترده و آزادی‌های مدنی محدود شود. از دیدگاه هانتینگتون، این وضعیت نمونه‌ای از نهادینگی بدون مشارکت کافی است که می‌تواند توسعه سیاسی را در بلندمدت با چالش مواجه کند. به این ترتیب، تحلیل اصول‌گرایان نشان می‌دهد که اسلامیت نه تنها یک عنصر ارزشی، بلکه ابزاری برای مدیریت نهادها، تمرکز قدرت و حفظ ثبات سیاسی در ایران معاصر بوده است و نقشی کلیدی در مسیر توسعه سیاسی کشور ایفا می‌کند.

- اصلاح‌طلبان و تأکید بر جمهوریت

اصلاح‌طلبان در جمهوری اسلامی ایران محور اصلی توسعه سیاسی را بر جمهوریت و گسترش مشارکت عمومی بنا کرده‌اند. در گفتمان این جریان، مشروعیت نظام بیش از هر چیز متکی به حضور فعال شهروندان، شفافیت انتخابات و تقویت جامعه مدنی است. اصلاح‌طلبان باور دارند که تنها در صورتی توسعه سیاسی پایدار تحقق می‌یابد که مردم در فرآیندهای تصمیم‌گیری مشارکت داشته باشند و نهادهای سیاسی بتوانند پاسخگویی خواسته‌های جامعه باشند (بشیری، ۱۳۸۰: ۷۵). این دیدگاه اساساً با رویکرد اصول‌گرایان متفاوت است، زیرا در آن اسلامیت در مرتبه‌ای تبعی نسبت به جمهوریت قرار می‌گیرد و ابزارها و نهادها باید بر اساس منطق انتخاباتی و پاسخگویی به مردم شکل بگیرند.

از منظر هانتینگتون، توسعه سیاسی موفق نیازمند توازن میان مشارکت و نهادینگی است و هرگونه رشد مشارکت بدون ظرفیت نهادهای کارآمد می‌تواند به بی‌ثباتی منجر شود (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۴۷). اصلاح‌طلبان با محور قرار دادن جمهوریت، به دنبال افزایش مشارکت و ایجاد فضای گفت‌وگو و رقابت سیاسی بودند. نهادهایی مانند شوراهای شهر، احزاب اصلاح‌طلب، مطبوعات مستقل و سازمان‌های غیردولتی، ابزارهایی بودند که برای تحقق این هدف به کار گرفته شدند. این جریان تلاش داشت تا مشارکت سیاسی را با توسعه نهادی هماهنگ کند، اما محدودیت‌های ساختاری و مقاومت نهادهای سنتی و ایدئولوژیک موجب شد که فرآیند نهادینه‌سازی به شکل کامل اتفاق نیفتد.

در دوره‌های دولت یازدهم و دوازدهم، اصلاح‌طلبان تمرکز خود را بر بهبود شفافیت انتخاباتی، افزایش آزادی‌های مدنی و ایجاد سازوکارهایی برای پاسخگویی نهادهای انتخابی گذاشتند. این تلاش‌ها تا حدی موجب شد که مشارکت عمومی و جامعه مدنی گسترش یابد، اما در بسیاری موارد، ظرفیت نهادهای موجود برای پاسخگویی محدود بود و این امر باعث شد برخی مطالبات جامعه بدون پاسخ بماند و نارضایتی‌های اجتماعی افزایش یابد. به بیان دیگر، تلاش اصلاح‌طلبان برای محوریت جمهوریت نشان داد که بدون تقویت نهادهای مستقل و ظرفیت‌سازی نهادینگی، افزایش مشارکت به تنهایی نمی‌تواند توسعه سیاسی پایدار ایجاد کند.

تحلیل هانتینگتونی از این وضعیت نشان می‌دهد که تأکید اصلاح‌طلبان بر جمهوریت نمونه‌ای از مشارکت بدون نهادینه‌سازی کامل است. در این شرایط، افزایش مطالبات و انتظارات اجتماعی با محدودیت نهادهای پاسخگو مواجه می‌شود و ممکن است فشار بر نهادهای موجود باعث بروز تنش و واکنش محافظه‌کارانه شود. این همان چرخه‌ای است که هانتینگتون در نظریه خود به عنوان خطر ناشی از رشد سریع مشارکت در مقابل ظرفیت نهادها هشدار داده است. اصلاح‌طلبان تلاش می‌کردند این خلأ را با توسعه احزاب و نهادهای جامعه مدنی پر کنند، اما نهادهای قدرتمند انتصابی و ساختارهای سنتی همچنان محدودیت‌هایی را اعمال می‌کردند (موسوی، ۱۳۹۸: ۳۵).

با این حال، تأکید اصلاح‌طلبان بر جمهوریت مزایای مشخصی نیز داشت. افزایش شفافیت، تقویت جامعه مدنی، ایجاد نهادهای انتخابی و ارتقای سطح آگاهی سیاسی شهروندان، زمینه را برای مشارکت اجتماعی بیشتر فراهم کرد و در بلندمدت ظرفیت جامعه را برای نقش‌آفرینی سیاسی تقویت نمود. این دستاوردها نشان می‌دهد که محوریت جمهوریت، اگرچه با محدودیت‌های نهادینگی مواجه بود، به ایجاد شرایطی کمک کرد که توسعه سیاسی در ایران بتواند به تدریج با استانداردهای بین‌المللی نزدیک‌تر شود و مشارکت مردم افزایش یابد (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۱۹۵).

در مجموع، گفتمان اصلاح‌طلبی با تأکید بر جمهوریت، مشارکت سیاسی و توسعه جامعه مدنی، بخش مهمی از مسیر توسعه سیاسی ایران را شکل داده است، اما محدودیت نهادینگی و مقاومت جریان‌های ایدئولوژیک موجب شد که این توسعه به صورت کامل و متوازن تحقق نیابد. این تحلیل نشان می‌دهد که تحقق توسعه سیاسی پایدار مستلزم توازن میان مشارکت و نهادینه‌سازی است و تنها با محوریت جمهوریت یا تنها با محوریت اسلامیت نمی‌توان به این هدف دست یافت.

تحلیل تطبیقی دو رویکرد در پرتو مدل هانتینگتون

تجربه سیاسی ایران در سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نمایانگر تقابل دو گفتمان متفاوت در مسیر توسعه سیاسی است: اصول‌گرایان با محوریت اسلامیت و اصلاح‌طلبان با محوریت جمهوریت. تحلیل این دوره‌ها در پرتو نظریه هانتینگتون نشان می‌دهد که هر جریان با تأکید بر یک مؤلفه از توسعه سیاسی، موفقیت‌ها و محدودیت‌های خاص خود را داشته است.

در دوره ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲، دولت‌های نهم و دهم تحت رهبری اصول‌گرایان تمرکز خود را بر اسلامیت و اقتدار سیاسی گذاشتند. نهادهای ایدئولوژیک و انتصابی مانند شورای نگهبان و سپاه پاسداران نقش اصلی را در هدایت جامعه و کنترل فرآیندهای سیاسی ایفا کردند. این تمرکز بر ثبات و اقتدار، موجب شد تا انسجام سیاسی در هسته قدرت حفظ شود و نظام در برابر فشارهای داخلی و بین‌المللی مقاوم بماند. از منظر هانتینگتون، این وضعیت نمونه‌ای از «نهادینگی بدون مشارکت گسترده» است که ثبات کوتاه‌مدت را تأمین می‌کند اما ظرفیت جامعه برای مشارکت سیاسی و ایفای نقش فعال در تصمیم‌گیری محدود می‌شود (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۴۵؛ بشیریه، ۱۳۸۰: ۷۳).

در همان دوره، جریان اصلاح‌طلب با تأکید بر جمهوریت و مشارکت سیاسی، خواستار تقویت نهادهای انتخابی، آزادی‌های مدنی و جامعه مدنی بود، اما محدودیت‌های ساختاری و مقاومت نهادهای ایدئولوژیک باعث شد که این جریان نتواند تأثیر چشمگیری بر سیاست‌های کلان داشته باشد. تلاش اصلاح‌طلبان برای گسترش جامعه مدنی و افزایش شفافیت سیاسی، با محدودیت‌هایی مواجه شد که نشان می‌دهد بدون نهادینگی کافی، مشارکت اجتماعی به تنهایی قادر به ایجاد توسعه سیاسی پایدار نیست.

با روی کار آمدن دولت‌های یازدهم و دوازدهم (۱۳۹۲-۱۴۰۰) و تسلط نسبی جریان اصلاح‌طلب، محور توسعه سیاسی به سمت جمهوریت و مشارکت اجتماعی حرکت کرد. اصلاح‌طلبان تلاش کردند با تقویت نهادهای انتخابی و افزایش آزادی‌های مدنی، جامعه را در فرآیندهای تصمیم‌گیری سیاسی مشارکت دهند. در این دوره، احزاب اصلاح‌طلب، شوراهای شهر و رسانه‌های مستقل نقش مهمی در ارتقای سطح مشارکت مردم ایفا کردند. این سیاست‌ها نشان‌دهنده تأکید اصلاح‌طلبان بر عنصر «مشارکت» در مدل هانتینگتون بود، اما محدودیت‌های نهادی، عدم استقلال کامل نهادهای انتخابی و مقاومت جریان‌های اصول‌گرا، باعث شد که نهادینگی سیاسی کافی برای پاسخگویی به مشارکت گسترده شکل نگیرد و برخی نارضایتی‌ها و فشارهای اجتماعی افزایش یابد (موسوی، ۱۳۹۸: ۴۲).

تحلیل تطبیقی این دو دوره نشان می‌دهد که اصول‌گرایان با تمرکز بر اسلامیت و اقتدار سیاسی توانستند ثبات کوتاه‌مدت و انسجام نهادی را تأمین کنند، اما مشارکت گسترده مردم محدود شد. در مقابل، اصلاح‌طلبان با تأکید بر جمهوریت و مشارکت سیاسی، فضای اجتماعی بازتری ایجاد کردند، اما به دلیل ضعف نهادینگی و محدودیت‌های نهادی، توسعه سیاسی پایدار حاصل نشد. این وضعیت نمونه‌ای از چالش‌های هانتینگتونی در جوامع در حال دگرگونی است، جایی که عدم توازن میان مشارکت و نهادینگی منجر به ناکارآمدی سیاست‌های توسعه سیاسی می‌شود (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۵۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۰۲).

در این بازه زمانی، تعامل میان اسلامیت و جمهوریت به صورت متناوب و نسبی صورت گرفت. دوره‌های سلطه اصول‌گرایان نشان‌دهنده غلبه نهادینگی و ثبات بر مشارکت بود و دوره‌های اصلاح‌طلبانه، برعکس، تلاش داشتند مشارکت و جمهوریت را برجسته کنند اما به دلیل مقاومت نهادهای سنتی، نهادینگی کافی ایجاد نشد. به عبارت دیگر، توسعه سیاسی ایران بین سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نتیجه یک چرخه

متناب غلبه یکی از ابعاد بر دیگری بوده است و این چرخه نشان می‌دهد که تنها با تعادل میان ثبات و مشارکت، می‌توان توسعه سیاسی پایدار را تحقق بخشید (بشیریه، ۱۳۸۰: ۷۸).

از منظر کاربردی، این تحلیل اهمیت زیادی دارد زیرا نشان می‌دهد که هرگونه سیاست توسعه سیاسی باید همزمان بر تثبیت نهادینگی و تقویت مشارکت تمرکز داشته باشد و غلبه مطلق یک گفتمان بر دیگری، چه اسلامیت اصول‌گرایان و چه جمهوریت اصلاح‌طلبان، منجر به ناکارآمدی سیاست‌ها و نارضایتی اجتماعی خواهد شد. این نکته برای برنامه‌ریزی سیاسی و اصلاح ساختارهای نهادی در ایران بسیار حیاتی است و مبنای مناسبی برای طراحی سازوکارهایی فراهم می‌کند که بتواند ثبات و مشارکت را توأمان تأمین کند (موسوی، ۱۳۹۸: ۴۵).

– مدل تحلیلی

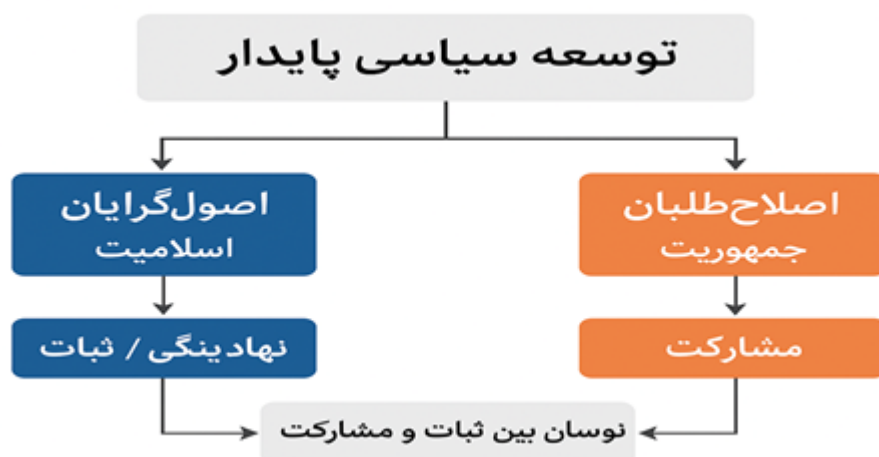
تحلیل جریان‌های اصول‌گرا و اصلاح‌طلب و نقش آن‌ها در توسعه سیاسی جمهوری اسلامی ایران در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که هر یک از این جریان‌ها بر اساس برداشت خاص خود از اصول بنیادین نظام، مسیر متفاوتی را برای توسعه سیاسی پیش گرفته‌اند. اصول‌گرایان با محوریت اسلامیت بر ثبات و انسجام نهادینگی تأکید داشته‌اند و اصلاح‌طلبان با محوریت جمهوریت، گسترش مشارکت سیاسی و تقویت جامعه مدنی را در اولویت قرار داده‌اند. این دو رویکرد، هر یک به تنهایی، تنها بخشی از الگوی توسعه سیاسی هانتینگتون را محقق کرده‌اند و فقدان توازن میان مشارکت و نهادینگی، موجب شده است که توسعه سیاسی ایران در این دوره ناقص و متناب باشد (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۵۲).

دوره ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ نمونه آشکاری از غلبه گفتمان اصول‌گرایی و اسلامیت بر سیاست‌های کلان کشور است. در این دوره، تمرکز بر نهادهای ایدئولوژیک، اقتدار سیاسی و کنترل مشارکت عمومی، موجب شد ثبات و انسجام ساختاری در سطح کلان حفظ شود، اما ظرفیت جامعه برای مشارکت و ایفای نقش فعال در فرآیندهای سیاسی محدود شد. از منظر هانتینگتون، این وضعیت نمونه‌ای از «نهادینگی بدون مشارکت کافی» است که ثبات کوتاه‌مدت را تأمین می‌کند اما در بلندمدت مانع توسعه سیاسی متوازن می‌شود (بشیریه، ۱۳۸۰: ۸۰؛ موسوی، ۱۳۹۸: ۴۵).

در دوره ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۰، جریان اصلاح‌طلب با تمرکز بر جمهوریت و مشارکت اجتماعی تلاش کرد توسعه سیاسی را از مسیر افزایش نقش مردم و جامعه مدنی پیگیری کند. نهادهای انتخابی، احزاب و سازمان‌های غیردولتی، ابزارهای اصلی این جریان برای تقویت مشارکت بودند. با این حال، محدودیت‌های نهادی، مقاومت جریان‌های اصول‌گرا و ضعف نهادینگی، باعث شد که مشارکت گسترده به شکل کامل نهادینه نشود و برخی مطالبات اجتماعی بدون پاسخ باقی بماند. به عبارت دیگر، این دوره نمونه‌ای از «مشارکت بدون نهادینه‌سازی کافی» بود که همچون دوره پیشین، توسعه سیاسی را ناقص باقی گذاشت.

تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که هر یک از این دو جریان با تأکید بر یک بعد از توسعه سیاسی، دستاوردها و محدودیت‌های خاص خود را داشته‌اند. اصول‌گرایان موفق شدند ثبات و انسجام نهادی را حفظ کنند، اما مشارکت عمومی محدود شد؛ اصلاح‌طلبان مشارکت سیاسی را افزایش دادند، اما ظرفیت نهادهای پاسخگو ناکافی بود. این وضعیت نمونه‌ای عملی از هشدار هانتینگتون است که توسعه سیاسی تنها زمانی پایدار است که مشارکت و نهادینگی به تعادل برسند و غلبه مطلق یکی بر دیگری، چه ثبات بدون مشارکت و چه مشارکت بدون نهادینگی، موجب ناکارآمدی توسعه سیاسی می‌شود (هانتینگتون، ۱۳۸۹: ۵۵).

در سطح کاربردی، این یافته‌ها اهمیت ویژه‌ای برای سیاست‌گذاری در ایران دارند. تجربه سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۴۰۰ نشان می‌دهد که برای رسیدن به توسعه سیاسی پایدار، لازم است همزمان به تقویت ثبات و انسجام نهادینگی و هم به گسترش مشارکت اجتماعی و جمهوریت توجه شود. عدم توازن میان این دو مؤلفه، نارضایتی اجتماعی، بحران مشروعیت و ضعف در پاسخگویی نهادها را به دنبال خواهد داشت. این امر بر ضرورت طراحی سازوکارهایی تأکید می‌کند که بتوانند میان اسلامیت و جمهوریت، ثبات و مشارکت، هماهنگی ایجاد کنند و مسیر توسعه سیاسی را پایدار سازند (کاتوزیان، ۱۳۸۳: ۲۰۵؛ موسوی، ۱۳۹۸: ۴۸).

شکل: مدل تحلیلی

به طور خلاصه، تجربه ایران در بازه زمانی مذکور نشان می‌دهد که:

۱. اصول‌گرایان با محوریت اسلامیت بر ثبات و انسجام نهادی تأکید داشتند، اما مشارکت عمومی محدود شد.
۲. اصلاح‌طلبان با محوریت جمهوریت مشارکت اجتماعی را تقویت کردند، اما نهادهای سازی کافی شکل نگرفت.
۳. توسعه سیاسی پایدار در ایران نیازمند تلفیق متوازن اسلامیت و جمهوریت، ثبات و مشارکت است.
۴. هرگونه غلبه مطلق یک بعد بر دیگری، منجر به ناکارآمدی سیاست‌های توسعه سیاسی خواهد شد.

این نتیجه‌گیری، چارچوب تحلیلی مناسبی برای بررسی سیاست‌های آینده، اصلاح ساختارهای نهادی و مدیریت تعارضات میان جریان‌های سیاسی در ایران فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مدل هانتینگتون همچنان به عنوان یک ابزار تحلیلی معتبر برای فهم چالش‌ها و فرصت‌های توسعه سیاسی در نظام‌های دوقطبی، کاربرد دارد.

نتیجه‌گیری

توسعه در دنیای امروز اغلب مترادف با توسعه اقتصادی در نظر گرفته می‌شود، در حالی که توسعه سیاسی که مفهومی پرمناقشه و با ریشه غربی است، به عنوان روی دیگر توسعه و ساختار حکومتی، به‌ویژه در جوامع در حال گذار مانند ایران، به یک دغدغه تاریخی برای نخبگان و شهروندان تبدیل شده است و عدم توجه به آن می‌تواند ریسک بازگشت به عقب را افزایش دهد؛ این در حالی است که گذار سیاسی در ایران، بر اساس نظریه هانتینگتون، شامل مراحل چون جناح‌بندی و نهادمندی است. گفتمان اصول‌گرایان، که از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۲ مسلط بود، با پایگاه قدرت نشأت‌گرفته از نهادهای درون نظام، هدف خود را احیای آرمان‌های انقلاب اسلامی و محوری قرار دادن شعار عدالت‌محوری و عدالت‌گستری در داخل و به‌ویژه در عرصه سیاست خارجی اعلام کرد، سیاستی که دولت احمدی‌نژاد آن را مبتنی بر اخلاق حکومتی مبتنی بر شریعت و مأموریت تعالی‌بخشی به جوامع انسانی می‌دانست، که در این چارچوب، توسعه سیاسی به معنای توجه به نقش مردم در جهت تحقق اهداف انقلاب و بازتعریف دموکراسی در قالب ارزش‌های اسلامی تفسیر می‌شد. این دیدگاه در تضاد بنیادین با گفتمان اصلاح‌طلبان و دولت روحانی قرار می‌گیرد؛ دولت خاتمی بخش عمده فعالیت خود را بر توسعه سیاسی و شکل‌دهی جامعه مدنی متمرکز کرد و شعار «ایران برای همه ایرانیان» را دنبال نمود، در حالی که دولت روحانی با تمرکز بر کارآمدی سیاسی، اقتصاد و مواجهه با چالش‌های بین‌المللی ناشی از تحریم‌ها، هرچند انتخابات ۹۲ خود تجلی توسعه سیاسی شکننده‌ای بود، نسبت به محورهای توسعه سیاسی و جامعه مدنی کم‌توجهی نشان داد، که این امر می‌تواند اعتماد عمومی را تضعیف کرده و زمینه را برای بازگشت جریان‌های رقیب مانند اصول‌گرایان فراهم آورد؛ هرچند برخی تحلیلگران بازگشت به دولت احمدی‌نژاد را غیرقابل تصور می‌دانند، اما هانتینگتون هشدار می‌دهد که نهادهای ضعیف، مانند تضاد میان نهادهای انتخابی و غیرانتخابی در ایران (که اصول‌گرایان مدافع تقویت نهادهای غیرانتخابی هستند)، توان مدیریت خواسته‌های مشارکتی را ندارند، و این تفاوت در برداشت از توسعه سیاسی، یعنی نمره بالاتر اصلاح‌طلبان در «تجربه‌پذیری»

در مقابل «توافق» اصول‌گرایان، و همچنین رویکرد متفاوت به جهانی شدن، سرنوشت سیاسی آتی کشور را رقم خواهد زد؛ در نتیجه، علی‌رغم تمرکز دولت روحانی بر مسائل اقتصادی و شکستن انزوای جهانی، غفلت از توسعه سیاسی، گسترش مشارکت، و اهمیت نهادهای واسطه‌ای می‌تواند عقلانیت معطوف به اعتدال را با چالش مواجه سازد، زیرا تصور تکیه مکانیکی بر آرای عمومی در انتخابات‌های آتی، تصویری باطل است و توسعه سیاسی باید همواره به موازات سایر تحولات کشور مورد توجه جدی قرار گیرد.

منابع

- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۹). چارچوب‌ها و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر قومس.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۸). جامعه مدنی و توسعه سیاسی در ایران. تهران: موسسه علوم نوین.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۰). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره‌ی جمهوری اسلامی ایران، تهران: نگاه معاصر.
- حداد، غلامرضا (۱۳۹۴). ساختار معنایی نواصول‌گرایان و سیاست خارجی جمهوری اسلامی (۱۳۹۲-۱۳۸۴). *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۱۰(۳)، ص ۴۱-۱۱۰.
- خاتمی، محمد (۱۳۸۰). مردم‌سالاری تهران طرح نو
- خواجeh سروی، غلامرضا (۱۳۹۰). سیاست و حکومت در جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع).
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال (۱۳۸۶). گفتمان اصول‌گرایی عدالت‌محور در سیاست خارجی دولت احمدی‌نژاد. *دانش سیاسی*، ۵(۵)، ص ۶۷-۹۸.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۹۱). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- دیانت، محسن؛ نجات‌پور، مجید (۱۳۹۶). توسعه از دیدگاه جریان اسلام‌گرای شریعت‌مدار پس از انقلاب اسلامی. *رهیافت/انقلاب اسلامی*، ۱۱(۴۱)، ص ۱۵۵-۱۳۳.
- رسولی ثانی آبادی، الهام (۱۳۹۱). بررسی هویت نظام جمهوری اسلامی ایران از منظر سازه‌نگاری. *علوم سیاسی*، ۱۱(۵۸)، ص ۲۰۰-۱۷۷.
- رسولی ثانی‌آبادی، الهام (۱۳۹۰). هویت انقلابی- اسلامی نظام جمهوری اسلامی ایران در گفتمان‌های مختلف سیاست خارجی. *سیاست خارجی*، ۱۰(۶۹)، ص ۴۸-۲۹.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله؛ زائری، قاسم (۱۳۸۹). بررسی گفتمان‌های فرهنگی پسا انقلابی و روندهای چهار گانه موثر بر سیاست خارجی فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران. *پژوهشنامه بهار*، ۶(۵۴)، ص ۳۸-۹.
- قوچانی، محمد (۱۳۸۴). «حلقه مفقوده تحزب در ایران»، *روزنامه شرق*، سال دوم، شماره ۵۸۹.
- میری احمد (۱۳۸۰). دیباچه‌ای بر فرهنگ استبداد در ایران، تهران نگاه معاصر
- نبوی بهزاد، اصلاحات پیروز شده در حسین سلیمی (۱۴۰۰)، کالبد شکافی ذهنیت اصلاح‌گرایان تهران گام نو
- هانتینگتون، ساموئل، (۱۳۷۵) سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران، نشر علم.
- هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۹) درک توسعه سیاسی ترجمه‌ی پژوهشکده‌ی مطالعات راهبردی تهران: انتشارات پژوهشکده‌ی مطالعات راهبردی.
- همایون کاتوزیان، محمد علی (۱۳۸۲)، دولت و جامعه در ایران انقراض قاجار و استقرار پهلوی، ترجمه‌ی حسن افشار، تهران نشر مرکز

References

Ehteshami, A. & Mahjoob, Z. (2008). Iran and the Rise of its Neoconservatives. New York: I.B. Tauris & Co Ltd.

Huntingtons, Political Develop and Political Decay, world political, xvii, 3 avrill 1965.

Varma, S.p, Modem Political Theory, Delni: vikos, 1975.

